

Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду

Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима*

Миодраг Марковић**

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности

UDC 75.052.046.3(497.7 Ohrid)»12»

DOI 10.2298/ZOG1135119M

Оригиналан научни рад

У тексту је детаљно и систематски представљен целокупан тематски репертоар фресака цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Поред тога, публиковани су или идентификовани текстови на свицима појединих фигура у наосу и припрати, натписи на представама апотропејских крстова, као и ктиторски натпис који никада није био савсем прецизно прочитан. На крају текста указано је на неколико програмских одлика живописа Богородице Перивлепте.

Кључне речи: црква Богородице Перивлепте у Охриду, иконографски програм, крстови са „криптограмима“, византијско сликарство

The thematic repertoire of frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid is presented systematically and in detail. The list of representations includes a number of scenes and individual figures of saints who were not identified earlier on, or were incorrectly identified. In addition to that, the inscriptions on the scrolls of saints in the naos and narthex have been published, as well as the ktitor's inscription and the inscriptions written in acronymic form beside the apotropaic crosses. The paper also deals with some features of the iconographic program.

Key words: Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid, iconographic program, crosses with "cryptograms", Byzantine painting

Богородица Перивлепта, задужбина угледног византијског достојанственика великог хетеријарха Прогона Сгура и његове жене Евдокије Комнин, сроднице цара Андроника II Палеолога, једна је од најзначајнијих црквених грађевина у историји Охрида. Као уметнички споменик она својом архитектуром и зидним сликарством далеко превазилази локалне оквире. Разумљиво је стога

* Овај чланак – саопштен у крајој форми на Петој националној конференцији византолога, одржаној новембра 2010. године у Београду – написан је у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

**mmarkovi@f.bg.ac.rs

¹ За литературу о Евтихију и Михаилу Астрапи v. Ц. Грозданов, *Студији за охридскиот живопис*, Скопје 1990, 84–93, 98–101; М. Marković, *The Painter Eutychios – Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid*, ЗЛУМС 38 (2010) 18 (п. 6), 22 (п. 7).

² Најисцрпнији преглед литературе о фрескама Богородице Перивлепте сачинио је Ц. Грозданов (*Студији*, 84–101). За текстове објављене после 1990. године v. п. 267 supra.

што је о њој често писано. Највише пажње посвећено је првобитним фрескама, завршеним 1294. или 1295. године. Откако су средином прошлог века очишћене, оне су готово непрестано побуђивале интересовање истраживача византијског сликарства епохе Палеолога. Највише је писано о зографима Евтихију и Михаилу Астрапи, чији су потписи откривени на неколико места у цркви.¹ Знатан број текстова написан је и о неким иконографским и програмским особеностима фресака Перивлепте, као и о појединим циклусима, сценама и појединачним светитељским фигурама.² И тематски репертоар живописа Сгурове задужбине у више је наврата објављиван, али с мањим или већим пропустима.³ Осим тога, он до сада никада није био изложен систематично и у потпуности, па ћемо покушати то да учинимо овом приликом, указујући при томе на текстове у којима су поједини делови иконографског програма први пут поменути и прецизно идентификовани.

У калоти куполе насликан је медаљон с попрсјем Христа Пантократора,⁴ оперважен широком траком на којој су исписани петнаести и шеснаести стих 79. псалма.⁵ Медаљон придржава шест лебдећих анђела.⁶ У тамбуру су пророци с развијеним свицима у рукама. Ту

³ Cf. Д. Корнаков, *По конзерваторските работи во црквата Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент) во Охрид*, Културно наследство 2 (1961) 74–89 (у попис нису укључени Богородичин циклус, најнижа зона фресака у наосу и живопис припрате); R. Namann-Mac Lean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert. Bildband*, Giesen 1963, Plan 20–22 (с допунама публикованим тринаест година касније: *Register zu Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Teil I–III, mit Denkmälerkarte und Beilagen*, Giesen 1976, Ergänzungen und Berichtigungen zu Plan 20–22); П. Миљковић-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967, 48–51, сх. I–VI; T. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen âge*, Paris 1977, 167–168; J. Poposka, *Church Mother of God Peribleptos – St. Clement*, Ohrid 2006, 33–77.

⁴ F. Mesesnel, *Ohrid*, Skopje 1934, 42; Корнаков, *op. cit.*, 84.

⁵ Корнаков, *op. cit.*, 84, сл. 12 (наведен је текст који је исписан на траци, али без идентификације); П. Миљковић-Пепек, *Црквата Св. Јован Богослов – Канео во Охрид*, Културно наследство 3 (1967) 77 (аутор наводи да текст исписан око Христа Пантократора у охридској Перивлепти садржи делове 80. псалма); Т. Παλαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στην Βαλκανική Χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001, 5 (аутор цитира текст натписа и идентификује га, према *Септуагинти*, као Пс 79, 15–16; реч је о четрнаестом и петнаестом стиху 80. псалма према нумерацији псалама у тзв. масоретском тексту јеврејске Библије).

⁶ Корнаков, *op. cit.*, 84.

Сл. 1. Св. Јован јеванђелист, детаљ, североисточни пандантиф. Фотографија: И. М. Ђорђевић
 Fig. 1. St. John the evangelist, detail. Church of the Virgin Peribleptos, north-eastern pendentive. Photo: I. M. Djordjević

Сл. 2. Св. Стефан првомученик, пролаз између ђаконикона и беме. Фотографија: И. М. Ђорђевић
 Fig. 2. St. Stephen the first martyr. Church of the Virgin Peribleptos, passage between the diakonikon and the bema. Photo: I. M. Djordjević

је укупно дванаест фигура, по три између свака два прозора (Језекиљ,⁷ Захарија,⁸ Јеремија,⁹ Авакум,¹⁰ Данило,¹¹ Јоил,¹² Соломон,¹³ Давид,¹⁴ Наум,¹⁵ Софонија,¹⁶ Михеј¹⁷ и Исаија¹⁸). На пандантифима су насликана четворица јеванђелиста (Матеј, Марко, Лука и Јован; сл. 1),¹⁹ а

⁷ Ђорнаков, *op. cit.*, 84; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Јез 37, 1).

⁸ Ђорнаков, *op. cit.*, 84; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Зах 9, 9).

⁹ Ђорнаков, *op. cit.*, 84; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Вар 3, 36).

¹⁰ Ђорнаков, *op. cit.*, 84; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Ав 3, 3).

¹¹ Ђорнаков, *op. cit.*, 85; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Дан 2, 44).

¹² Ђорнаков, *op. cit.*, 85; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Јез 11, 17); И. Заров, *Към иконографията на стенната живопис в купола на църквата Св. Богородица Перивлетта в Охрид*, Проблеми на изкуството 40/1 (2007) 20, 24, п. 70 (аутор наводи текст на свитку и идентификује га као парафразу Ис 66, 18). Обе наведене идентификације непрецизне су. На Јоиловом свитку цитиран је, у ствари, текст из 36. главе *Књиге пророка Језекиља* (36, 24): ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟΥ)Σ ΛΕΙ[Μ]ΨΟΜΑΙ ΥΜΑΣ ΕΚ ΤΩΝ ΕΘΝΩ[Ν].

¹³ Ђорнаков, *op. cit.*, 85; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Пр 9, 1).

¹⁴ Ђорнаков, *op. cit.*, 85; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Пс 71, 6).

¹⁵ Ђорнаков, *op. cit.*, 85; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Нм 2, 14). Сф. и Заров, *Към иконографията*, 21, 24, п. 88, где је текст на свитку пророка Наума идентификуван као Зах 8, 7. Оба наведена места из Старог завета одговарају натпису исписаном на свитку пророка Наума, али се чини да је прва идентификација прихватљивија, с обзиром на иконографску традицију и литургијску праксу.

¹⁶ Ђорнаков, *op. cit.*, 85; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Соф 3, 8).

¹⁷ Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Мих 4, 6).

¹⁸ Ђорнаков, *op. cit.*, 85; Παλαμιαστοράκης, *op. cit.*, 5 (текст на свитку и идентификација – Ис 19, 1).

¹⁹ Ђорнаков, *op. cit.*, 85; Hamann-Mac Lean, *Hallensleben*, *op. cit.*, Pl. 21–22; И. К. Заров, *Иконографията на евангелистите во пандантифите на Св. Богородица Перивлетта во Охрид*, *Balkanoslavica* 34–36 (2004–2006) 123–127, слике на стр. 133–135 (са текстом који јеванђелист Матеј исписује на свитку). Представе на пандантифима током последњих деценија претрпеле су знатна оштећења, па су и натписи који су били исписани на њима углав-

између њих су два Христова нерукотворена лика (Убрус и Керамида)²⁰ и два попрсја анђела у медаљонима.²¹

Полукалоту олтарске апсиде краси стојећа фигура Богородице Оранте,²² испод које је насликано Причешће апостола хлебом и вином.²³ У доњој зони налазе се фигуре четворице великих црквених отаца у оквиру симболичне представе архијерејске службе (Јован Златоусти²⁴ и Атанасије Велики²⁵ су на јужној страни, а Василије Велики²⁶ и Григорије Богослов²⁷ на северној). Двојица саслужитеља те службе (Кирил Александријски²⁸ и Никола Мирликијски²⁹) насликана су у најнижим зонама јужног и северног зида беме. Непосредно изнад фигура архијереја који служе налази се узак појас с попрсјима седамнаесторице угледних хришћанских прелата. Седморица су на зиду апсиде (Јаков брат Божји,³⁰ Силвестер, папа римски,³¹ Климент, папа римски,³² Митрофан,³³ Методије,³⁴ Тарасије,³⁵ Герман³⁶), а по петорица на јужном (Јован Милостиви,³⁷ Мелетије,³⁸ Епифаније,³⁹ Андреј Критски,⁴⁰ Амфилохије⁴¹) и северном (Павле Исповедник,⁴² Евтихије,⁴³ Михаило Исповедник,⁴⁴ Јеротеј,⁴⁵ Дионисије⁴⁶) зиду беме. Свод беме и највише делове њеног јужног и северног зида заузима Вазнесење Христово.⁴⁷ Испод те композиције на јужном зиду је Тајна вечера,⁴⁸ док су на одговарајућем месту на северном зиду две сцене из циклуса Христових јављања по васкрсењу (Јављање ученицима на гори у Галилеји,⁴⁹ Неверовање Томино⁵⁰). Тзв. тријумфални лук, то јест лучно завршен источни зид беме, сведен на оквир апсиде, прекривен је низом од двадесет седам медаљона с попрсјима. У средишту тог низа налази се Христос Емануил,⁵¹ окружен арханђелима Михаилом⁵² и Гаврилом.⁵³ Следи шест старозаветних личности које су приказане као првосвештеници, а означене као пророци или праведници (Арон,⁵⁴ Мојсије,⁵⁵ Ор,⁵⁶ Самуило,⁵⁷ Мелхиседек,⁵⁸ Захарија⁵⁹). Непосредно испод њих су Финес⁶⁰ и Исус Навин,⁶¹ такође старозаветни праведници, док се у доњем делу низа налазе попрсја шеснаест Христових прародитеља (Ноје,⁶² Енох,⁶³ Аврам,⁶⁴ Исак,⁶⁵ Јаков⁶⁶ и

ном пропали. Извесно је, међутим, да је реч о текстовима који су били уобичајени за исписивање на представама јеванђелиста. О томе сведочи поменути текст на Матејевом свитку, а и једна стара фотографија с које се може прочитати текст на књизи коју исписује јеванђелиста Јован: EN A<P>XH> HN O ΛΟΓΟ(С)...

²⁰ Корнаков, *op. cit.*, 85; Миљковић-Пепек, *Делото*, 48; Заров, *Иконографијата*, 127–129, сл. на стр. 136.

²¹ Миљковић-Пепек, *Делото*, 48; Заров, *Иконографијата*, 127–130, сл. на стр. 136.

²² Корнаков, *op. cit.*, 77.

²³ Корнаков, *op. cit.*, 75–76.

²⁴ Корнаков, *По конзерваторските работи*, 74; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; G. Babić, Ch. Walter, *The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration*, REB 34 (1976) 275 (идентификација текста на свитку – молитва трећег антифона на литургијама светог Јована Златоустог и светог Василија Великог); И. К. Заров, *Портрети и натписи во олтарскиот простор и наосот на Св. Богородица Перивлента во Охрид*, Patrimonium.Mk П/3-6 (2008–2009) 59, 62 (текст на свитку).

²⁵ Корнаков, *По конзерваторските работи*, 74; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – молитва првог антифона на литургијама светог Јована Златоустог и светог Василија Великог); Заров, *Портрети*, 62 (текст на свитку).

²⁶ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – молитва која се чита у време појања *Херувимске песме* на Литургији светог Василија Великог); Заров, *Портрети*, 62 (текст на свитку).

²⁷ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – молитва Малог входа на литургијама светог Јована Златоустог и светог Василија Великог); Заров, *Портрети*, 62 (текст на свитку).

Сл. 3. Св. Григорије епископ Велике Јерменије, јужни зид ђаконикона. Фотографија: И. М. Ђорђевић

Fig. 3. St. Gregory of Great Armenia. Church of the Virgin Peribleptos, south wall of the diakonikon. Photo: I. M. Djordjević

²⁸ Корнаков, *По конзерваторските работи*, 74; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – возглас пред *Достојно* на Литургији светог Јована Златоустог); Заров, *Портрети*, 62, 64 (текст на свитку).

²⁹ Корнаков, *По конзерваторските работи*, 74; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – возглас на другој молитви верних на Литургији светог Василија Великог); Заров, *Портрети*, 64 (текст на свитку).

³⁰ Корнаков, *op. cit.*, 74; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

³⁴ Корнаков, *op. cit.*, 74; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Корнаков, *op. cit.*, 75; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

⁴² Корнаков, *op. cit.*, 74; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

⁴³ *Ibid.* ⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.* ⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Корнаков, *op. cit.*, 77–78.

⁴⁸ Корнаков, *op. cit.*, 76–77.

⁴⁹ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

⁵⁰ Корнаков, *op. cit.*, 75.

⁵¹ Корнаков, *op. cit.*, 77.

⁵² *Ibid.* ⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.* ⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ S. Dufrenne, *Problèmes iconographiques dans la peinture monumentale du début du XIVe siècle*, in: *Византијска уметност почетком XIV века. Научни скуп у Грачаници, 1973*, ed. С. Петковић, Београд 1978, 34, п. 37 (с претпоставком да је реч о Ору, на основу аналогije с примером из цариградске Хоре и почетног слова Ω из легенде); Д. Војводић, *Оликовима старозаветних првосвештеника у византијском зидном сликарству*, ЗРВИ 37 (1998) 124, п. 15 [с читањем легенде: ο проф(ή)τι(ς) ώρ)].

⁵⁷ Корнаков, *op. cit.*, 77.

⁵⁸ *Ibid.* ⁵⁹ *Ibid.* ⁶⁰ *Ibid.* ⁶¹ *Ibid.* ⁶² *Ibid.* ⁶³ *Ibid.* ⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.* ⁶⁶ *Ibid.*

Сл. 4а. Св. Ахилије, јужни зид ђаконикона.
Фотографија: И. М. Ђорђевић
Fig. 4a. St. Achilleios. Church of the Virgin Peribleptos, south wall of the diakonikon. Photo: I. M. Djordjević

његови синови Јуда,⁶⁷ Јосиф,⁶⁸ Венијамин,⁶⁹ Рувим,⁷⁰ Исахар,⁷¹ Симеон,⁷² Завулон,⁷³ Леви,⁷⁴ Нефталим,⁷⁵ Асир⁷⁶ и Гад⁷⁷). Низ завршавају медаљони с представама Јаковљевог сина Дана⁷⁸ и старозаветног судије Гедеона.⁷⁹ Они су, међутим, насликани на северном и јужном зиду беме, покрај два најнижа медаљона са тзв. тријумфалног лука.

Пролази између беме и других делова олтарског простора (проскомидије и ђаконикона) украшени су фигурама четворице светих ђакона. Уз проскомидију су представљени Роман⁸⁰ и Евпло,⁸¹ а уз ђаконикон Стефан (сл. 2)⁸² и Лаврентије.⁸³

У апсиди ђаконикона насликано је попрсје светог Јована Претече.⁸⁴ Испод њега су попрсја светог Ипатија, епископа Гангре,⁸⁵ и светог Власија, епископа Севастије.⁸⁶ У најнижој зони апсиде насликана је стојећа фигура светог Игњатија Богоносца, епископа Антиохије.⁸⁷ На своду и у највишој зони бочних зидова ђаконикона

⁶⁷ S. Dufrenne, *L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle*, in: *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani, 1965*, ed. V. J. Djurić, Beograd 1967, 40 (ауторка помиње да се међу попрсјама насликаним у медаљонима на тријумфалном луку у охридској Богородици Перивлепти налазе представе дванаесторице синова Јаковљевих, што подразумева претпоставку о постојању представе Јуде, четвртог Јаковљевог и Лијиног сина); Ц. Грозданов, *О идејно-тематским основама живописа у ђаконикону цркве Богородице Перивлепте у Охриду*, Зограф 33 (2009) 96–98 (*Јуда Јаковљев*). У вези са идентификацијом праоца Јуде ваља нагласити да се на представи из Богородице Перивлепте још назире делови натписа с његовим именом: ο δίκ(αιος) Ἰ(σ)ακ(αc).

⁶⁸ Корнаков, *op. cit.*, 77.

⁶⁹ *Ibid.* ⁷⁰ *Ibid.* ⁷¹ *Ibid.* ⁷² *Ibid.* ⁷³ *Ibid.* ⁷⁴ *Ibid.* ⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ *Ibid.* ⁷⁷ *Ibid.* ⁷⁸ *Ibid.* ⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ Корнаков, *op. cit.*, 83.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² Корнаков, *op. cit.*, 81–82. Свети Стефан овде је представљен у тзв. апостолском виду, одевен у хитон и химатион. Оно што, међутим, ту представу одваја од аналогних примера није одећа, већ делимично развијен свитак који првомученик придржава обема рукама. На њему се још разазнаје текст: ΕΙΔΟΝ ΤΟΥΣ ΟΥΡΑΝΟΥΣ (= „... видех небеса...“; парафраза 56. стиха седме главе *Дела апостолских*). Реч је о делу описа Стефанове визије небеског престола са Христом који стоји десно од Бога Оца.

Сл. 4б. Св. Ахилије, детаљ. Јужни зид ђаконикона (дигитално обрађена фотографија на којој су истакнути трагови натписа са именом светог)
Fig. 4b. St. Achilleios, detail. Church of the Virgin Peribleptos, south wall of the diakonikon (digitally processed image, emphasizing traces of the inscription with the saint's name)

представљене су две сцене из циклуса светог Јована Претече: Благовести Захарији (северно)⁸⁸ и Рођење светог Јована (јужно).⁸⁹ У средишњој зони северног зида су Посета Марије Јелисавети⁹⁰ и Три јеврејска младића у пећи огњеној,⁹¹ а у истој зони јужног зида насликане су три почетне сцене Богородичиног циклуса (Јоаким и Ана доносе дарове у храм,⁹² Повратак Јоакима и Ане из храма са одбијеним даровима⁹³ и Благовести Јоакиму⁹⁴). На западном зиду, наспрам Претечиного попрсја, налази се попрсје пророка Илије.⁹⁵ Најнижу зону ђаконикона красе фигуре архијереја. На јужном зиду су свети Григорије, епископ Велике Јерменије (сл. 3),⁹⁶ свети Антипа, епископ

⁸³ Корнаков, *op. cit.*, 81.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ Корнаков, *op. cit.*, 80.

⁸⁶ *Ibid.* ⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Корнаков, *op. cit.*, 79.

⁹⁰ *Ibid.* ⁹¹ *Ibid.* ⁹² *Ibid.*

⁹³ Корнаков, *op. cit.*, 79; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

⁹⁴ Корнаков, *op. cit.*, 79; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21. Композиција Благовести Јоакиму једним својим делом залази у наос.

⁹⁵ Poposka, *Church*, 38 („неидентификовани пророк“, с претпоставком да је реч о Малахији), 124 (илустрација у колору); Заров, *Портрети*, 72, 75 (аутор препознаје пророка Илију, наводећи текст на његовом свитку и идентификујући га као 2Цар 2, 2); Грозданов, *О идејно-тематским основама*, 93, сл. 8.

⁹⁶ Корнаков, *op. cit.*, 79 („свети Григорије“); Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20 („свети Григорије Чудотворац?“); Babić, Walter, *op. cit.*, 275 („свети Григорије“; идентификација текста на свитку – молитва за оглашене на Литургији прећесвећених дарова); Poposka, *Church*, 38–39 („свети Григорије из Нисе“); Заров, *Портрети*, 65, 74 („свети Григорије Акрагантиски“; текст на свитку). С обзиром на то да су на другим местима у олтару насликани свети Григорије Богослов, свети Григорије из Нисе и свети Григорије Чудотворац, извесно је да је у ђаконикону представљен један од тројице преосталих чешће сликаних архијереја истог имена: свети Григорије Акрагантиски, свети Григорије Двојеслов (папа римски) или свети Григорије, епископ Велике Јерменије. Представе тих архијереја из сродних споменика (Старо Нагоричино, Грачаница, хиландарски католон, Свети Никола Орфанос у Солуну) не могу допринети поузданој идентификацији примера из охридске цркве јер немају веће сличности с њим, а и међусобно се разликују. Остаци натписа, међутим, говоре у прилог препознавања светог као епископа Велике Јерменије: ΑΓ(ΙΟ)C <ΓΡ>ΝΓΟ|<Ρ>Ι<Ο>C <ΤΗC> <ΜΕ>ΓΑ<ΛΗC> ΑΡ<ΜΕΝΙΑC>.

Сл. 5. Св. Модест Јерусалимски, јужни зид проскомидије.
Фотографија: И. М. Ђорђевић

Fig. 5. St. Modestus of Jerusalem. Church of the Virgin Peribleptos, south wall of the prothesis. Photo: I. M. Djordjević

Пергама,⁹⁷ и свети Ахилије из Ларисе (сл. 4а).⁹⁸ Они су представљени као свештенослужитељи, у полупрофилу, с развијеним свицима у рукама. Наспрам њих су фронталне фигуре светог Астија, епископа драчког,⁹⁹ и светог Исавра, атинског ђакона, пострадалог у Аполонији.¹⁰⁰

У апсиди проскомидије насликана је попрсна представа Богородице с Христом Емануилом у медаљону у грудима.¹⁰¹ Испод ње су попрсја двојице епископа –

⁹⁷ Корнаков, *op. cit.*, 79; Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – прва молитва верних на Литургији светог Василија Великог); Заров, *Портрети*, 75 (наводи текст на свитку).

⁹⁸ Корнаков, *op. cit.*, 79 (од натписа са именом светог чита: ο αγιοςος); Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – возглас који се говори после молитве за оглашене на Литургији пређеосвећених дарова); Poposka, *Church*, 39 (идентификује архиепископа као светог Ахилу, патријарха александријског); Заров, *Портрети*, 75 (наводи текст на свитку). Још се, међутим, називу слова са именом светог – Ο ΑΓ(ΙΟ)Σ > ΑΧΕΙΛΙΟΣ – што омогућује да се у њему препозна славни епископ Ларисе (сл. 4б). Таквој идентификацији одговара и физиономија фигуре насликане на јужном зиду ђаконикона Богородице Перивлепте (старији човек краће седе косе, с бујном седом брадом, раздвојеном на два шиљата прамена). У уметности епохе Палеолога свети Ахилије Лариски најчешће је имао такав лик, в. Ц. Грозданов, *Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живопис*, Зборник. Средновековна уметност 3 (2001) 19–23; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 161–163.

⁹⁹ Корнаков, *op. cit.*, 79.

¹⁰⁰ С. Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion dans la peinture du Moyen âge*, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, ed. Χ. Μανροπούλου-Τσιούμη, Ε. Κυριακούδης, Θεσσαλονίκη 2001, 82–83, 85–86. Од фигуре светог Исавра преостали су само фрагменти.

Сл. 6. Св. Данило Столпник, лунета северне бифоре наоса.
Фотографија: И. М. Ђорђевић

Fig. 6. St. Daniel the Stylite. Church of the Virgin Peribleptos, northern double light window of the nave. Photo: I. M. Djordjević

Сл. 7. Јосиф и Марија проналазе малог Христа у храму, југозападни травеј наоса. Фотографија: И. М. Ђорђевић
Fig. 7. Finding of the Child Jesus in the Temple (Luke 2, 48–49). Church of the Virgin Peribleptos, south-western bay of the nave. Photo: I. M. Djordjević

¹⁰¹ Корнаков, *По конзерваторските работи*, 83 („Богородица с Христом у медаљону“). За касније описе и тумачења представе cf. А. Grabar, *Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles*, CA 12 (1962) 362, п. 6 [„Богородица Влахернитиса са судом у коме се, као у магичном огледалу (*speculum*), у виду Христа детета одсликава Логос који ће бити оваплоћен“]; Миљковић-Пепек, *Делото*, 50 („Богородица с Христом у конкавном медаљону“); G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 135–136 („Богородица типа Знамење“); Register zu *Die Monumentalmalerei*, zu Plan 22, 47 („Марија са Христом Емануилом у медаљону – Знамење“); Г. Бабић, *Литургијске теме на фрескама у Богородичиној цркви у Пећи*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 383 („једна од ликовних формула теме *Богородица извор живота*, где је на грудима Богородице у попрсју насликан Христос Емануило у плиткој посуди која личи

Сл. 8а. Помазање Христово у Витанији, северозападни травеј наоса. Фотографија: И. М. Ђорђевић
 Fig. 8a. Anointing of Christ at Bethany. Church of the Virgin Peribleptos, north-western bay of the nave.
 Photo: I. M. Djordjević

Сл. 8б. Помазање Христово у Витанији, југозападни травеј (цртеж: Д. Нагорни)
 Fig. 8b. Anointing of Christ at Bethany. Church of the Virgin Peribleptos, north-western bay (drawing: D. Nagorni)

светог Антима Никомедијског¹⁰² и светог Партенија из Лампсака,¹⁰³ док је у најнижој зони стојећа фигура неидентификованог архијереја, која представља пандан фигури светог Игњатија у ђаконикону.¹⁰⁴

На своду и у највишој зони бочних зидова проскомидије приказани су Гостољубље Аврамово (јужно)¹⁰⁵ и Христова вечера у Емаусу (северно).¹⁰⁶ У средишњој зони јужног зида виде се попрсја светог Модеста (сл. 5) и непознатог архијереја,¹⁰⁷ као и Визија

на шкољку“); В. Милановић, *О фресци на улазу у Богородичину цркву архиепископа Данила II у Пећи*, *Зограф* 30 (2004–2005) 150 (одбацује повезаност иконографског типа представе Богородице из протезиса охридске Богородице Перивлепте са цариградским култом Богородице *Ζωοδόχος Πηγή*; према њеном опису, Богородица на грудима држи сферно удубљен медаљон, који по облику подсећа на суд и из чијег отвора извирује Емануилово попрсје); *Roposka, Church*, 36 („Богородица с Христом који, приказан у посуди сличној патени, симболизује Христа Агнеца“); *Заров, Портрети*, 69 („Богородица с малим Христом у медаљону конкавне форме, што је можда асоцијација на пећину у којој је Христос рођен“).

¹⁰² Корнаков, *op. cit.*, 82.

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ Корнаков, *op. cit.*, 82 („попрсје непознатог свеца у фелону и омофору“); Милковић-Пепек, *Делото*, 50 („архијереј са уништеном сигнатуром“); *Roposka, Church*, 36 („стојећа фигура неидентификованог прелата у полиставриону, покривених руку, са јеванђељем у рукама“); *Заров, Портрети*, 71 („стојећа фигура непознатог архијереја дуге беле браде и косе, у полиставриону и омофору, са јеванђељем у рукама, потпуно уништене сигнатуре“). Трагови натписа са именом светог још су видљиви, али нисмо успели да их прочитамо.

¹⁰⁵ Корнаков, *op. cit.*, 83.

¹⁰⁶ Милковић-Пепек, *Делото*, 50.

¹⁰⁷ Корнаков, *op. cit.*, 82 („две попрсне фигуре сликане ан фас, скоро уништених сигнатура“); Милковић-Пепек, *Делото*, 50 („попрсја два архијереја са уништеним сигнатурама“); *Register zu Die Monumentalmalerei*, zu Plan 22, 46а–46б („попрсја двојице епископа“); *Roposka, Church*, 37 („портрети двојице неидентификованих прелата“). Избледела слова легенде исписане поред попрсја које је ближе наосу [Ο ΑΓ(Ι)ΟС ΜΩΔΕΣΤΟС] упућују на закључак да је реч о

Сл. 9. Помазање Христово у Витанији, Дечани, параклис Св. Николе. Фотографија: BLAGO Fund, Inc.
 Fig. 9. Anointing of Christ at Bethany. Dečani, chapel of St. Nicholas. Photo: BLAGO Fund, Inc.

светог Петра Александријског.¹⁰⁸ У истој зони северног зида налазе се три завршне сцене Богородичиног циклуса (Јосифови прекори Богородици,¹⁰⁹ Марија пије воду изобличења¹¹⁰ и Јосифов сан¹¹¹). На западном зиду проскомидије насликан је пророк Јелисеј,¹¹² а у најнижој зони су шесторица учесника симболичне Службе архијереја. На северном зиду су свети Григорије из Нисе,¹¹³ затим архијереј чији је доњи део фигуре уништен (судећи по особеној физиономији, то је свети Григорије Чудотворац),¹¹⁴ свети Спиридон, епископ Тримитунта на Кипру,¹¹⁵ и један неидентификовани архијереј.¹¹⁶ На јужном зиду су свети Елефтерије, епископ илирски,¹¹⁷ и архијереј од чије су фигуре преостали незнатни фрагменти.¹¹⁸

Сводови пролаза који воде из проскомидије и ђаконикона у наос украшени су попрсјима мученика. Изнад пролаза у проскомидију насликани су свети врач Кир¹¹⁹ и Јован,¹²⁰ а изнад пролаза у ђаконикон браћа Флор¹²¹ и Лавр,¹²² страдалници из Улпијане.

Сводове и највише зоне зидова наоса прекривају сцене из циклуса Великих празника. У јужном краку крста распоређени су Благовести,¹²³ Рођење¹²⁴ и Срећење,¹²⁵ у западном Силазак у ад,¹²⁶ Мироносице на гробу Христовом,¹²⁷ Цвети,¹²⁸ Распеће,¹²⁹ Духови¹³⁰ и Успење,¹³¹ а у северном Крштење,¹³² Преображење¹³³ и Васкрсење Лазарево.¹³⁴

У темену свода западног крака крста налази се медаљон с попрсјем Старца дана,¹³⁵ а у лунети северне

светом Модесту, архиепископу јерусалимском. Такву идентификацију потврђују представе светог Модеста с јужног зида беме у Грачаници и из олгара Старог Нагоричина. Сачувани остаци натписа са именом другог архијереја нису читљиви.

¹⁰⁸ Миљковић-Пепек, *op. cit.*, 50.

¹⁰⁹ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49. Композиција Јосифови прекори Богородици једним својим делом припада наосу.

¹¹⁰ Корнаков, *op. cit.*, 82.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Корнаков, *op. cit.*, 83.

¹¹³ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20 (идентификација светог); Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – молитва приношења на Литургији светог Василија Великог); Заров, *Портрети*, 70–71 (текст на свитку).

¹¹⁴ Заров, *Портрети*, 66, 68, 71, 73 (идентификује светог и чита сачувани део текста који је био исписан на његовом свитку).

¹¹⁵ Корнаков, *op. cit.*, 82; Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – молитва *Трисвете песме* на литургијама светог Јована Златоустог и светог Василија Великог); Заров, *Портрети*, 73 (текст на свитку).

¹¹⁶ Корнаков, *op. cit.*, 82 („непознат архијереј“); Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20 („епископ са уништеним натписом“); Миљковић-Пепек, *op. cit.*, 50 („архијереј са уништеном сигнатуром“); Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – возглас пред *Достојно* на Литургији светог Јована Златоустог); Poposka, *Church*, 37 („прелат с развијеним свитком“); Заров, *Портрети*, 68, 73 (идентификује архијереја као светог Александра Александријског и наводи текст на свитку).

¹¹⁷ Корнаков, *op. cit.*, 82; Babić, Walter, *op. cit.*, 275 (идентификација текста на свитку – молитва усрдног мољења која се говори по читању јеванђеља на литургијама светог Јована Златоустог и светог Василија Великог); Заров, *Портрети*, 73 (текст на свитку).

¹¹⁸ Корнаков, *op. cit.*, 82 („фрагмент фигуре с фелоном и свитком“); Миљковић-Пепек, *op. cit.*, 50 („уништена фигура светитеља“).

¹¹⁹ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50.

¹²⁰ Корнаков, *op. cit.*, 83.

¹²¹ Poposka, *Church*, 38.

¹²² Корнаков, *op. cit.*, 81.

¹²³ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹²⁴ Корнаков, *op. cit.*, 87; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹²⁵ Корнаков, *op. cit.*, 86; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

Сл. 10. Христово помазање у кући Симона фарисеја, Дечани, наос. Фотографија: BLAGO Fund, Inc.

Fig. 10. Christ in the house of Simon. Dečani, nave. Photo: BLAGO Fund, Inc.

¹²⁶ Корнаков, *op. cit.*, 88; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹²⁷ Корнаков, *op. cit.*, 88 („Мироносице на гробу Христовом и Јављање двома женама“); Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹²⁸ Ђ. Мано-Зиси, *Мали прилози о животу 14. века охридских цркава*, *Старинар* 6 (1931) 134; Корнаков, *op. cit.*, 87; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹²⁹ Petković, *La peinture*, II, 55; Корнаков, *op. cit.*, 87–88; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹³⁰ G. Millet, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie. Serbie, Macédoine et Monténégro, Album présenté par A. Frolov*, 3, Paris 1962, Pl. 11/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21–22.

¹³¹ Millet, *op. cit.*, Pl. 12/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21–22.

¹³² Корнаков, *op. cit.*, 85–86; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹³³ Корнаков, *op. cit.*, 86; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹³⁴ Millet, *op. cit.*, Pl. 3/3; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹³⁵ Millet, *op. cit.*, Pl. 5/1; Poposka, *Church*, 52

Сл. 11а. Св. Теодосије Опитежителъ, северни зид наоса.
Фотографија: И. М. Ђорђевић
Fig. 11a. St. Theodosios the Koinobiarches. Church of the Virgin Peribleptos, northern wall of the nave. Photo: I. M. Djordjević

бифоре, која дели представу Васкрсења Лазаревог на два дела, насликан је свети Данило Столпник (сл. 6).¹³⁶

У зони испод циклуса Великих празника, на јужној и северној страни наоса, почев од јужног дела источног зида, наставља се циклус Страдања Христових, започет у олтару представом Тајне вечере. У наосу је насликано дванаест сцена: Прање ногу,¹³⁷ Молитва у Гетсиманији,¹³⁸ Издајство Јудино,¹³⁹ Христос у кући свештеничког поглавара (Јн 18, 13–23),¹⁴⁰ Одрицање Петрово¹⁴¹ и Христос пред Пилатом¹⁴² (јужни крак уписаног крста и јужна страна западног травеја), Ругање Христу,¹⁴³ Пут на Голготу,¹⁴⁴ Христос одбија да пије сирће помешано са жучи пред голготским крстом (Мт 27, 33–34),¹⁴⁵ Пењање

на крст,¹⁴⁶ Оплакивање Христово¹⁴⁷ и Скидање с крста (северна страна западног травеја и северни крак уписаног крста).¹⁴⁸

Сцене из циклуса Христових чуда и поука, укупно њих петнаест, распоређене су у горњим зонама југозападног и северозападног травеја.

У југозападном травеју су Изгон трговаца из храма,¹⁴⁹ Христов разговор са Самарјанком,¹⁵⁰ две сцене које се односе на причу о проповеди дванаестогодишњег Христа у јерусалимском храму [Христос беседи са учитељима у храму (Лк 2, 46–47),¹⁵¹ Јосиф и Марија проналазе Христа у храму (Лк 2, 48–49; сл. 7)¹⁵²], као и две сцене посвећене Христовој проповеди у синагоги у Назарету [Христос чита *Књигу пророка Исаије* у назаретској синагоги (Лк 4, 17–19),¹⁵³ Христос беседи у назаретској синагоги (Лк 4, 21–22)¹⁵⁴].

У северозападном травеју насликане су следеће сцене: Христов разговор са Закхејем,¹⁵⁵ Исцељење човека болесног од водене болести,¹⁵⁶ Помазање Хри-

¹³⁶ Millet, *op. cit.*, Pl. 3/3 (без идентификације светог); Миљковић-Пепек, *Делото*, 48, п. 187 (аутор наводи да је у лунети бифоре насликан један од светих столпника, од којег је сачувана само глава); Poposka, *Church*, 106 (илустрација у боји, без идентификације светог). Свети Данило лако се препознаје на основу сачуваних остатака натписа на фресци: Ο ΑΓ(ΙΟΥ)Σ ΔΑ<N>ΙΝΛ Ο ΣΤΥΛ(ΙΤΗ)Σ. И лунете бифора јужног и западног зида наоса красиле су некада, без сумње, представе столпника, али оне нису сачуване.

¹³⁷ Корнаков, *op. cit.*, 87; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹³⁸ С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 24; Millet, *op. cit.*, Pl. 5/2; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹³⁹ Радојчић, *Мајстори*, 23; Millet, *op. cit.*, Pl. 7/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁴⁰ Millet, *op. cit.*, Pl. 8/1 („Суђење пред Аном“); Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21 („Христос пред првосвештеником“); Миљковић-Пепек, *Делото*, 48 („Христос у судници“).

¹⁴¹ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 134; Millet, *op. cit.*, Pl. 7/4; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁴² З. Блажић, *Чишћење и конзервација фресака у цркви Св. Климента у Охриду*, Зборник заштите споменика културе I/1 (1951) 63; Millet, *op. cit.*, Pl. 8/3; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁴³ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹⁴⁴ Millet, *op. cit.*, Pl. 8/2; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹⁴⁵ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 134 („Подизање крста, Исус одбија пиће“); Petković, *La peinture* II, 55 („Припремање крста“); Millet, *op. cit.*, Pl. 8/4; Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

¹⁴⁶ Millet, *op. cit.*, Pl. 9/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹⁴⁷ Блажић, *Чишћење*, 60; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹⁴⁸ Корнаков, *op. cit.*, 86; Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

¹⁴⁹ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 134–135; Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

¹⁵⁰ Корнаков, *op. cit.*, 88.

¹⁵¹ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49 („Христос дете беседи с књижевницима у храму“). У натпису на фресци цитира се део 46. стиха друге главе Лукиног јеванђеља: ΕΝ ΜΕΣΩ Τ(ΩΝ) ΔΙΔΑΣΚΑΛ(ΩΝ).

¹⁵² Poposka, *Church*, 52 („Повратак Исуса, Марије и Јосифа у Назарет, Лк 2, 48–49“). Представа се прецизно идентификује на основу текста исписаног на свитку који држи мали Христос: ΤΙ ΟΤΙ ΕΖΗΤΕΙΤΕ ΜΕ; ΟΥΚ ΗΔΕΙΤΕ ΟΤΙ ΕΝ Τ(ΟΙ)Σ ΤΟΥ Π(ΑΤ)Ρ(Ο)Σ ΜΟΥ ΔΕΙ ΕΙΝΑΙ ΜΕ (Лк 2, 49).

¹⁵³ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49 („Христос у синагоги“); Register zu Die Monumentalmalerei, zu Plan 21 („Христос чита *Књигу пророка Исаије* у синагоги у Назарету“).

¹⁵⁴ Register zu Die Monumentalmalerei, zu Plan 21 („Христос проповеда о испуњењу Писма и пророчанства, Лк 4, 16–28“). И ову сцену прецизно одређује натпис исписан на фресци: ΣΗΜΕΡΟΝ ΠΕΠΑΝΡΩΤΑΙ Η ΓΡΑΦΗ ΑΥΤ(Η) ΕΝ ΤΟΙΣ ΩΣΙΝ ΥΜΩΝ (Лк 4, 21).

¹⁵⁵ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

¹⁵⁶ *Ibid.*

Сл. 11б. Св. Теодосије Општежителъ, северни зид наоса, детаљ. Фотографија: И. М. Ђорђевић
Fig. 11b. St. Theodosios the Koinobiarches. Church of the Virgin Peribleptos, detail. Photo: I. M. Djordjević

Сл. 11в. Св. Теодосије Општежителъ, северни зид наоса. Део натписа са именом светог (цртеж према сл. 11 б).
Fig. 11v. St. Theodosios the Koinobiarches. Church of the Virgin Peribleptos, northern wall of the nave. Part of the inscription with the saint's name (drawing after fig. 11b).

ство у Витанији (Јн 12, 1–8; сл. 8а и 8б),¹⁵⁷ Исцељење крвоточиве,¹⁵⁸ Исцељење Јаирове кћери,¹⁵⁹ две сцене које се односе на причу о Христовом проклињању смоквиног дрвета [Христос проклиње смоквино дрво (Мт 21, 18–19; Мк 11, 12–14), Христос поучава ученике поред осушеног смоквиног дрвета (Мт 21, 20–22; Мк 11, 20–26)],¹⁶⁰ Исцељење слепорођеног код Силоамске бање¹⁶¹ и Исцељење паралитика у бањи Витезди.¹⁶²

У зони испод Страдања приказан је највећи део циклуса Богородичиног живота, који, као што је поменуто, почиње у ђаконикону, а завршава се у проскомидији. У наосу је насликано десет композиција: Благовести Ани,¹⁶³ Сусрет на Златним вратима,¹⁶⁴ Рођење Богородичино,¹⁶⁵ Миловање мале Богородице,¹⁶⁶ Благослов тројице јереја,¹⁶⁷ Првих седам корака Богородичиних¹⁶⁸ (јужни зид), Ваведење,¹⁶⁹ Молитва Захаријина пред палицама

просаца,¹⁷⁰ Заруке Богородичине¹⁷¹ и Благовести на бунару¹⁷² (северни зид).

У истој зони наоса налазила се још једна представа Благовести. Фигуре арханђела Гаврила и Богородице биле су, наиме, насликане у непосредној близини олтарске преграде, на западној страни источног пара поткуполних стубаца, али од њих ништа није сачувано. Преостао је само део натписа који је био исписан изнад арханђелове фигуре: ΧΑΙΡΕ ΚΕΧΑΡΙΤΩΜΕΝΗ, Ο Κ(ΥΡΙΟ)С ΜΕΤΑ ΣΟΥ (Јк 1, 28).¹⁷³

¹⁵⁷ Poroska, *Church*, 54 (идентификује сцену као Помазање Христово у кући Симона фарисеја, Лк 7, 36–39), 112 (илустрација у боји). Питање Христовог помазања миром, чији описи код четворице јеванђелиста показују извесне међусобне подударности и разлике, изазивало је контроверзна тумачења од ранохришћанских времена до позног средњег века. Те несугласице одразиле су се и на иконографију поменутог догађаја у средњовековној уметности, па је препознавање појединих представа тешко изводљиво. Наведена идентификација представе из охридске цркве заснована је на примерима из Дечана, где су око 1345. године насликана помазања Христових ногу у Витанији и у кући Симона фарисеја (сл. 9 и 10; о тим двома представама, лако препознатљивим на основу натписа који су исписани на њима, в. М. Марковић, *Христова чуда и поуке*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1955, 134, 140). Представа из Богородице Перивлепте блиска је дечанском Помазању у Витанији по три детаља – посуда с миром приказана је на поду просторије у којој се одвија радња, у позадини композиције насликана је сложена архитектонска кулиса, у оштећеном натпису на фресци помиње се миро (... ΜΥΡΟΝ). У вези с наведеном идентификацијом cf. и М. Медић, *Стари сликарски приручници, III. Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурие. Διονυσίου του εκ Φουρβά Ερμινεία της ζωγραφικής τέχνης*, Београд 2005, 288, 292.

¹⁵⁸ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

¹⁵⁹ Poroska, *Church*, 54, 112 (илустрација у боји).

¹⁶⁰ М. Марковић, *Манастир Свети Никита код Скопља – историја и живопис*, Београд 2004 (необјављена докторска дисертација), 131, п. 142; Poroska, *Church*, 55; М. Марковић, „Христос проклиње смоквино дрво“ у цркви Светог Никите код Скопља,

¹⁶¹ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

¹⁶² Миљковић-Пепек, *op. cit.*, 49 („Исцељење паралитичног човека“).

¹⁶³ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁶⁴ Millet, *op. cit.*, Pl. 1/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁶⁵ Millet, *op. cit.*, Pl. 1/2; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁶⁶ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 134; Petković, *La peinture II*, 55; Millet, *op. cit.*, Pl. 2/2; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁶⁷ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 134, сл. 12; Millet, *op. cit.*, Pl. 1/2; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁶⁸ Millet, *op. cit.*, Pl. 1/2; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁶⁹ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹⁷⁰ *Ibid.*

¹⁷¹ Millet, *op. cit.*, Pl. 1/4; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹⁷² Блажић, *Чишћење*, 63; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹⁷³ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50 (аутор наводи да је Богородичина фигура сасвим уништена, а да је од фигуре арханђела Гаврила велики део пропао).

Сл. 12. Св. Севастијан (?), југозападни стубац наоса.
 Фотографија: И. М. Ђорђевић
 Fig. 12. St. Sebastian. Church of the Virgin Peribleptos, south-
 western pillar in the nave. Photo: I. M. Djordjević

Сл. 13. Св. Севастијан, детаљ. Дечани, северозападни стубац
 у наосу. Фотографија: BLAGO Fund, Inc.
 Fig. 13. St. Sebastian, detail. Dečani, katholikon, north-western
 pillar in the nave. Photo: BLAGO Fund, Inc.

На западној страни наоса, у истој зони, поред композиције Успења Богородичиног, насликан је циклус посвећен последњим данима и смрти Мајке Божије (Анђео најављује смрт Богородици,¹⁷⁴ Богородичина молитва на гори,¹⁷⁵ Богородица најављује своју смрт јерусалимским женама,¹⁷⁶ Пренос Богородичиног тела у Гетсиманију,¹⁷⁷ Апостоли над празним Богородичиним гробом¹⁷⁸).

У најнижој зони наоса распоређене су појединачне светитељске фигуре. Две које су се налазиле на западној страни источног пара поткуполних стубаца, уз олтарску преграду, испод Благовести, у потпуности су пропале, али нема сумње да су ту, у складу с традиционалним програмским решењем византијског живописа, били представљени Христос и Богородица.¹⁷⁹ С леве Христове стране, на јужном зиду наоса, није насликан – као што је био обичај – свети Јован Претеча, него апостол Петар, и то у ретком иконографском виду, са црквом на леђима, фигуром Ада под ногама и „кључевима од царства небеског“ око врата.¹⁸⁰ Десно од Петра приказане су, једна изнад друге, две фигуре умањених димензија. Доле је анђео који копљем пробада Ада, а горе Христос, који као да израња из плаве позадине фреске. Христос десницом благосиља Петра, а левом указује на цркву на његовим леђима. У натпису на фресци дословно се цитира Нови завет: *ΣΥ ΕΙ ΠΕΤΡΟ(С) Κ(ΑΙ) ΕΠΙ <ΤΑΥ>ΤΗ ΤΗ ΠΕΤΡΑ, ΟΙΚΟΔΩΜΗΣΩ ΜΟΥ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ, Κ(ΑΙ) ΠΥΛΑ(Ι) ΑΔΟΥ ΟΥ ΚΑΤΙΣΧΥΣΟΥΣ(ΙΝ) ΑΥΤΗΣ*. Реч је о делу јеванђељског пасуса којим је у великој мери надахнуто описано иконографско решење (Мт 16, 18–19). С Петрове леве стране представљен је његов брат апостол Андреј, који држи дугачак крст и свитак у левој руци.¹⁸¹

Фигура светог Андреја налази се поред јужних врата наоса, а с друге стране тих врата, такође на јужном зиду, ређају се фигуре шесторице светих преподобника – Антонија,¹⁸² Јевтимија,¹⁸³ Арсенија,¹⁸⁴ једног не-

¹⁷⁴ Millet, *op. cit.*, Pl. 11/2; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21 („арханђео Гаврило најављује смрт Богородици“); Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

¹⁷⁵ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49.

¹⁷⁶ Millet, *op. cit.*, Pl. 11/4; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 21.

¹⁷⁷ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 22.

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50. О поменутом решењу в. Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, ЗЛУМС 11 (1975) 9; I. M. Djordjević, M. Marković, *On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the Discovery of the Figures of the Virgin Mediatrix and Christ in Lesnovo*, Зограф 28 (2000–2001) 18.

¹⁸⁰ F. Grivec, *Na setъ Petrě*, Slovo 4–5 (1955) 37–38; Радојчић, *Мајстори*, 23; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

¹⁸¹ Millet, *op. cit.*, Pl. 1/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

¹⁸² Millet, *op. cit.*, Pl. 1/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; Заров, *Портрети*, 77 (с текстом на свитку и његовом идентификацијом).

¹⁸³ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. Свети Јевтимије у руци држи развијен свитак на којем је исписан текст: <ΑΛΛΗΝ ΒΑΔΙΖΕΙΝ> ΔΟΝΤΕΣ ΕΓΓΥΑΣ ΤΡΙΒΟΝ <ΑΛΛΗΝ> ΠΟ-ΘΟΥΜ(ΕΝ) ΕΕ <Α>ΒΟΥΛΙ<Α>Σ ΤΡΕΧΕΙΝ> ΥΦΕΞΟΜΕΝ ΓΟΥΝ ΕΝ ΚΡΙΣ<ΕΙ> ΤΑΣ ΕΥΘΥΝ<Α>Σ. Према сликарском приручнику попа Данила из 1674. године, тај текст испишује се на свитку светог Мартинијана, в. М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Београд 2002, 342.

¹⁸⁴ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. Свети Арсеније у руци држи развијен свитак на којем је исписан текст: <ΚΕΝΑ> ΣΟ<ΒΑ>Σ ΤΑ<ΛΑΙΝΑ> ΦΑΥΛΗ<Ν> ΚΑΡ<ΔΙΑ> Η ΤΟΝ ΝΟΗΤΟΝ ΑΘΕΤΟΥΣΑ ΔΕΣΠΟΤΗΝ ΑΙΣΧΡΩΝ> Δ'ΕΡΩΤ<ΩΝ> ΕΣ ΑΕΙ ΠΙΜΠΛΑ-ΜΕ<ΝΗ>. Сликарски приручник попа Данила налаже да се тај текст испише управо на свитку светог Арсенија, в. Медић, *op. cit.*, II, 342.

Сл. 14. Св. јеванђелист Лука, југозападни пиластар припрате. Фотографија: И. М. Ђорђевић

Fig. 14. St. Luke the evangelist. Church of the Virgin Peribleptos, south-western lesene of the narthex. Photo: I. M. Djordjević

идентификованог монаха,¹⁸⁵ Јована Лествичника¹⁸⁶ и Мартинијана.¹⁸⁷

Низ монашких фигура наставља се у најнижој зони западног зида, где је укупно било насликано осам светих пустиножитеља. Две фигуре на јужном делу зида скоро су сасвим уништене, па се не могу идентификовати,¹⁸⁸ а остале представљају светог Харитона,¹⁸⁹ светог Стефана

¹⁸⁵ Ц. Грозданов, *Идентификација на светци во живописот на наосот на Перивлепта во Охрид*, Прилози МАНУ. Одделение за општествени науки 36/1 (2005) 10 (у оштећеној легенди са именом светог аутор чита слова МА и препознаје га као светог Макарија, доводећи његово сликање у везу са чињеницом да се у време живописања Богородице Перивлепте на челу Охридске архиепископије налазио архиепископ Макарије); Poroska, *Church*, 62 („свети Јован Колов“); Заров, *Портрети*, 77 („Макарије Египатски“). Највећи део фигуре је уништен, али остаци одеће не указују на то да је реч о светом Макарију Египатском. Ни наведено читање сачуваних трагова натписа не може бити потврђено на основу данашњег стања фреске. С друге стране, ако би се судило по византијској иконографској традицији, највише је разлога за претпоставку да је и у задужбини Прогона Стура, као у многим другим храмовима, непосредно уз великане источњачког монаштва светог Антонија, светог Јевтимија и светог Арсенија био представљен свети Сава Освећени. Он је, међутим, обично прикази-

Сл. 15. Св. јеванђелист Марко, северозападни пиластар припрате. Фотографија: И. М. Ђорђевић

Fig. 15. St. Mark the evangelist. Church of the Virgin Peribleptos, north-western lesene of the narthex. Photo: I. M. Djordjević

ван као скоро ћелав старац, а оштећена фигура о којој је реч имала је густу седу косу на темену. Тешко је ипак поверовати у то да угледни јерусалимски пустиножитељ није био укључен у програм живописа Богородице Перивлепте, нарочито ако се има у виду чињеница да је у наосу те охридске цркве насликано чак осамнаест светих монаха. Стога треба помишљати да је свети Сава био представљен на јужном делу западног зида, тамо где се сада назире фрагменти две преостале неидентификоване монашке фигуре (v. supra).

¹⁸⁶ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. Свитац у руци светог веома је оштећен, али ретка сачувана слова допуштају претпоставку да је на њему био исписан текст који сликарски приручници попа Данила и Дионисија из Фурне препоручују управо за представу светог Јована Лествичника: «ΤΑΙΣ ΑΡΕΤΑΙΣ ΠΡΟΒΑΙΝΕ ΚΑΘΑ ΒΑΘΜΙΣΙ ΤΟΝ ΝΟΥΝ ΑΝΥΨΩΝ» ΠΡΑΚΤΙΚΑ»ΙΣ ΘΕΩΡΙΑΙΣ», cf. Медић, *op. cit.*, II, 340; III, 418.

¹⁸⁷ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. Свитац у руци светог скоро је сасвим нечитак.

¹⁸⁸ Једна од тих фигура можда је био свети Сава Освећени. Cf. n. 185.

¹⁸⁹ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. Свитац у руци светог није читљив.

Сл. 16. Часна трпеза, северозападна страна
(фото Х. Халенслебен)

Fig. 16. The altar in the church of the Virgin Peribleptos.
View from the north-west (photo: H. Hallensleben)

Новог,¹⁹⁰ светог Теодора Студита,¹⁹¹ светог Павла Препростог,¹⁹² светог Јоасафа¹⁹³ и светог Варлаама.¹⁹⁴

Истој програмској целини припада и пет фигура насликаних у најнижој зони северног зида, западно од северних врата. То су свети Пахомије и анђео,¹⁹⁵ Павле Тивејски,¹⁹⁶ Јефрем Сирин¹⁹⁷ и Теодосије Општежитељ (сл. 11а).¹⁹⁸ На северном зиду насликана су и тројица архијереја. До светог Теодосија је свети Никола Мирликијски,¹⁹⁹ а непосредно уз олтарску преграду стоје локални прелати – свети Константин Кавасила, архиепископ охридски,²⁰⁰ и свети Климент Охридски.²⁰¹

На западном пару поткуполних стубаца насликани су свети мученици. У приземној зони су стојеће фигуре светих ратника. На југозападном ступцу су Димитрије (исток),²⁰² Теодор Стратилат (север),²⁰³ Прокопије (запад)²⁰⁴ и Нестор (југ),²⁰⁵ а на северозападном Ђорђе (исток),²⁰⁶ Теодор Тирон (југ),²⁰⁷ Меркурије (запад)²⁰⁸ и Александар (север; сл. 26).²⁰⁹ Изнад њих су, на југозападном ступцу, попрсја светог Маманта (исток),²¹⁰ светог Маркијана (север),²¹¹ светог Мартирија (запад)²¹² и светог Созонта (југ),²¹³ док су на северозападном на-

¹⁹⁰ Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. Свети Стефан Нови у руци држи развијен свитак на којем се једва назире речи следећег текста: <Τ>ΗΣ ΠΡ<Ο>ΚΥΝΗ<Τ>ΗΣ Ε<Β>ΚΟΝ<Ο>Σ Χ<Ρ>Ι<ΣΤΟ>Υ ΧΑ<Ρ>ΙΝ Μ<Ι>ΚΡΑ ΡΑΝ<Ι>Σ ΑΙΜ<Α>ΤΟΣ ΕΙ ΠΡΟ<Σ>ΕΣΤΙ Μ<Ο>Ι ΤΑΥΤΗΝ ΚΑΙ ΝΥΝ ΠΡΟ<Θ>Υ<Μ>ΩΣ ΕΙΣ ΤΕΛΟΣ ΚΕΝΩ. Тај текст се у сликарском приручнику попа Данила из 1674. године приписује управо светом Стефану Новом, в. Медић, *op. cit.*, II, 340.

¹⁹¹ Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; Заров, *Портрети*, 78–79 (аутор наводи текст на свитку и идентификује га).

¹⁹² Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

¹⁹³ Register zu Die Monumentalmalerei, zu Plan 20 („Јоасаф?“); Грозданов, *Идентификација*, 14–15. Фигура је скоро сасвим уништена, а препозната је на основу чињенице да је до ње био представљен свети Варлаам, пустиножитељ који је светог Јоасафа, индијског принца, преобратио у хришћанство.

¹⁹⁴ Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20 („Варлаам?“); Грозданов, *Идентификација*, 14–15. Свитак у руци светог Варлаама веома је оштећен и тешко се чита. И сама фигура светог у великој је мери пропала, а идентификована је на основу остатка натписа с његовим именом.

¹⁹⁵ Миљковић-Пепек, *Делото*, 49, 98. Натпис на свитку светог Пахомија није сачуван, а и фигура анђела највећим је делом уништена.

¹⁹⁶ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50. Фигура светог већим је делом уништена, а препозната је на основу карактеристичне одеће. И свитак који држи у левој руци веома је оштећен, али ретка сачувана слова допуштају претпоставку да је на њему био исписан текст који за представу светог Павла Тивејског препоручују сликарски приручници попа Данила и Дионисија из Фурне: <Ω>Σ Χ<Ο>ΡΤΟΣ ΗΜΩΝ ΤΩΝ ΒΡΟΤΩΝ ΑΙ> ΗΜΕ<ΡΑΙ> ΔΑΒΙΔ Ε>Φ<Υ>ΣΕ ΜΗ ΤΙΣ ΑΜ<ΦΙ>Β<Α>ΛΛΕΤΩ ΤΟΙΝΥΝ ΑΞΙΟΝ ΧΟΡΤΟΝ ΗΜΑΣ ΕΣΘΙΕΙΝ ΚΑΙ ΕΝΔΕΥΣΘΑΙ> ΔΙ<Α> ΠΑ<ΝΤΟ>Σ ΤΟΥ ΒΙΟΥ, cf. Медић, *op. cit.*, II, 338; III, 416.

¹⁹⁷ Грозданов, *Идентификација*, 17–18. Свитак у руци светог веома је оштећен и није читљив.

¹⁹⁸ П. Миљковић-Пепек идентификује тог монаха као Теодосија Киновијарха (Миљковић-Пепек, *Делото*, 50; у легендама које прате схеме с распоредом фресака омашком је означено да је он насликан на месту на којем се у ствари налази фигура светог Јефрема Сирског), док Ц. Грозданов, Ј. Попоска и И. Заров у њему препознају светог Саву Освећеног (cf. Грозданов, *Идентификација*, 18, сл. 9; Poposka, *Church*, 64–65; Заров, *Портрети*, 80). Представе поменуте двојице монаха у црквама које је живописао Михаило Астрапа са сарадницима (свети Сава у Старом Нагоричину, свети Сава и свети Теодосије у Грачаници и Светом Никити код Скопља) не говоре у прилог ниједној од наведених идентификација. Ипак, један старији снимак фреске о којој је реч, израђен пре неколико деценија, у време када је она била боље очувана него данас (сл. 11б и 11в), сведочи о томе да је с леве стране монаховог ореола био исписан његов надимак <Θ> ΚΟΙ<Ν>ΟΒΙ<ΑΡ>ΧΙ<Η>Σ (тај натпис, без сумње, био је јасно видљив и у време када је П. Миљковић-Пепек писао књигу о уметничкој делатности Михаила и Евтихија). Текст на Теодосијевом свитку веома је оштећен, али се назире његова садржина: <Κ>ΑΙΝΟΣ ΤΟ Σ<Μ>ΗΝΟΣ Τ<Ω>Ν ΜΕΛΙΣΣ<Ω>Ν> ΕΚΤΡΕΠ<Ε>ΨΑΛ<ΜΩ>ΔΙΑ ΔΕ ΔΑΙΜΟΝ<Ω>Ν ΤΗΝ ΣΦΥΚ<ΙΑ>Ν> ΒΑΛΛΕΙ ΚΕΡΑ<ΥΝΟΙ> ΠΥΡΠΟΛΕΙ. Реч је о једном од текстова који се у сликарским приручницима препоручују за представу светог Антонија Великог, в. Медић, *op. cit.*, II, 336.

¹⁹⁹ Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. Текст на књизи коју држи свети Никола готово је сасвим избледео и није читљив ни на старим снимцима фреске.

²⁰⁰ Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. Фигуру светог Константина Кавасиле и светог Николе раздвајају северна врата наоса.

²⁰¹ Радојчић, *Мајстори*, 23; Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²⁰² Millet, *op. cit.*, Pl. 17/4; Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²⁰³ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 135; Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²⁰⁴ Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²⁰⁵ *Ibid.*

²⁰⁶ Millet, *op. cit.*, Pl. 17/2; Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²⁰⁷ Блажић, *Чишћење*, 66; Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²⁰⁸ Millet, *op. cit.*, Pl. 17/3; Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

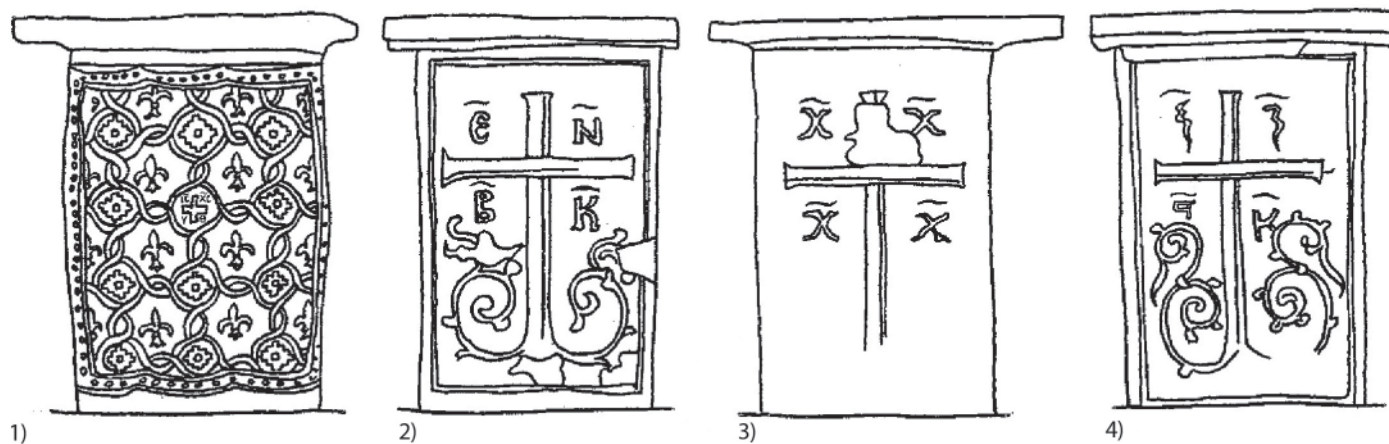
²⁰⁹ Блажић, *Чишћење*, 64; Namann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 608–609 (препознаје светог као Александра Солунског).

²¹⁰ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50.

²¹¹ Грозданов, *Идентификација*, 12.

²¹² Грозданов, *op. cit.*, 12.

²¹³ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50.

Сл. 17. Крстови с „криптограмима” на часној трпези: 1) западна страна 2) јужна страна 3) источна страна 4) северна страна (цртеж: Д. Нагорни)

Fig. 17. Painted crosses with acronyms on the altar: 1) west side 2) south side 3) east side 4) north side. Church of the Virgin Peribleptos (drawing: D. Nagorni)

сликани свети Сергије (исток),²¹⁴ свети Вакх (југ),²¹⁵ мученик који би се, изгледа, могао препознати као свети Севастијан (запад; сл. 12)²¹⁶ и свети Вонифатије (север).²¹⁷ Тој групи мученика треба придодати попрсне представе светог Акакија,²¹⁸ светог Кирика и свете Јулите,²¹⁹ насликане изнад јужних врата наоса. У фигурални украс наоса укључена су, најзад, и попрсја два анђела, насликана на сводовима пролаза који воде из бочних кракова крста у југозападни и северозападни травеј.²²⁰

Слепу калоту приправе краси композиција сложене теолошке садржине, надахнута Другом пасхалном хомилијом светог Григорија Богослова. Она обухвата фигуре пророка Авакума и Језекиља, као и представу Христа у виду анђела, окружену мандорлом коју носи шест анђела.²²¹ У сегментима два бочна крста свода насликане су Рука Божија с душама праведних (јужни свод, источни сегмент) и седам допојасних фигура анђела.²²² Највишу зону зидова нартекса прекривају композиције химнографске и симболичке садржине. Божићна химна,²²³ Старозаветна скинија,²²⁴ Визија Исаијина²²⁵ и Језекиљева визија затворених врата храма²²⁶ налазе се на источном зиду, Премудрост сазда себи храм²²⁷ на јужном, Соломонов одар,²²⁸ Неопалима купина,²²⁹ Мојсије прима таблице закона на Синају,²³⁰ Лествица Јаковљева²³¹ и Борба Јакова са анђелом²³² на западном, док је Прича о сну Навуходносоровом²³³ насликана на северном зиду. Између наведених сцена у вишој зони пиластара источног и западног зида насликане су стојеће фигуре четворице јеванђелиста са отвореним књигама у рукама – Јован²³⁴ и Матеј²³⁵ су на источним, а Лука (сл. 14)²³⁶ и Марко (сл. 15)²³⁷ на западним пиластрима.

Испод јеванђелиста, у најнижој зони, насликана су још четворица апостола. Око улаза у наос су Петар²³⁸ и Павле,²³⁹ а наспрам њих, око западних врата, Тома²⁴⁰ и Филип.²⁴¹ У истој зони на јужном делу источног зида

209–215 (с текстовима натписа исписаних на фресци и њиховом идентификацијом); Миљковић-Пепек, *Делото*, 50, 81–82; В. Miljković, *L'illustration de la Deuxième homélie pascale de Gregoire le Theologien*, ЗРВИ 41 (2004) 104–111 (најпотпуније тумачење представе).

²²² Миљковић-Пепек, *Делото*, 50 (аутор наводи да су на крстастим сводовима приправе насликане Праведне душе у руци Господњој, као и седам попрсја арханђела са сфером у руци). На основу три сачуване легенде [Αγγελ(ος) Κ(υρι)ου] јасно је, међутим, да је реч о анђелима, а не о арханђелима. Cf. Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20 („попрсја анђела“); Register zu Die Monumentalmalerei, zu Plan 20 („Праведници у руци Божијој“).

²²³ G. Millet, *Byzance et non l'Orient*, Revue archéologique 12 (1908) 188; Мано-Зиси, *Мали прилози*, 133; Millet, *op. cit.*, Pl. 14/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²²⁴ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²²⁵ G. Babić, *L'image symbolique de la «Porte fermée» à Saint-Clément d'Ohrid*, in: *Synthronon. Art et Archéologie de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, ed. A. Grabar, Paris 1968, 147.

²²⁶ Babić, *L'image symbolique*, 147, 150 (са идентификацијом текста на свитку пророка Језекиља – Јез 44, 2).

²²⁷ В. Р. Петковић, *Фреска са представом Премудрости*, in: *Зборник у част Богдана Поповића*, Београд 1929, 318, сл. 1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²²⁸ S. Der Nersessian, *Le lit de Salomon*, ЗРВИ 8/1 (1963) 77–80, fig. 1; А. Xyngopoulos, *Au sujet d'une fresque de l'église Saint-Clément à Ochrid*, ЗРВИ 8/1 (1963) 301–302; Миљковић-Пепек, *Делото*, 51.

²²⁹ Petković, *La peinture II*, 55; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20; Миљковић-Пепек, *Делото*, 50.

²³⁰ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50.

²³¹ Petković, *La peinture II*, 55; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²³² Миљковић-Пепек, *Делото*, 51.

²³³ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 133, сл. 11; Petković, *La peinture II*, 55, Pl. CXXII–CXXIII; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²³⁴ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50. Због великих оштећења текст који је исписан на књизи светог Јована веома је тешко читљив, али се ипак може наслутити да је реч о четрнаестом стиху прве главе *Јеванђеља по Јовану*: Κ(ΑΙ) Ο ΛΟΓ(ΟΣ) <ΣΑΡΕ ΕΓΕ>ΝΕΤΟ Κ(ΑΙ) ΕΣ<ΚΗΝΩΣΕΝ> Ε<Ν ΗΜ>ΙΝ, <Κ(ΑΙ) Ε>ΘΕΑΣ<Α>Μ<Ε(ΘΑ)> Τ(ΗΝ) ΔΟ<ΞΑΝ ΑΥ>ΤΟΥ.

²³⁵ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50. Текст на књизи коју држи свети Матеј готово је сасвим истрвен и није читљив.

²³⁶ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50. У тексту на књизи светог Луке цитира се један стих из његовог јеванђеља (Лк 20, 37): ΜΩ(Υ) ΣΗΣ ΕΜΗΝΥΣ(ΕΝ) ΕΠΙ ΤΗΣ ΒΑΤΟΥ ΩΣ ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)Ν Τ(ΟΝ) Θ(ΕΟ)Ν ΑΒΡΑΑΜ Κ(ΑΙ) ΤΟ(Ν) Θ(ΕΟ)Ν ΙΣΑΑΚ Κ(ΑΙ) Τ(ΟΝ) Θ(ΕΟ)Ν ΙΑΚΩΒ.

²³⁷ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50. У тексту на књизи светог Марка цитира се један стих из његовог јеванђеља (Μκ 12, 26): ΟΥΚ ΑΝ<ΕΓΝΩΤΕ ΕΝ ΤΗ Β>ΙΒΛΩ <ΜΩΥΣ>Ε<ΚΩ>Σ ΕΠΙ ΤΟΥ ΒΑΤ<ΟΥ> [Π]ΩΣ ΕΠ(ΕΝ) ΑΥΤΩ Ο Θ(ΕΟ)Σ ΛΕΓ(ΩΝ) ΕΓΩ Ο Θ(ΕΟ)Σ ΑΒΡΑΑΜ.

²³⁸ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²³⁹ *Ibid.* ²⁴⁰ *Ibid.*

²⁴¹ Millet, *op. cit.*, Pl. 18/4; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²¹⁴ *Ibid.* ²¹⁵ *Ibid.*

²¹⁶ О тој идентификацији v. стр. 136 supra.

²¹⁷ Миљковић-Пепек, *Делото*, 50.

²¹⁸ Millet, *op. cit.*, Pl. 1/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20

²¹⁹ *Ibid.*

²²⁰ Poposka, *Church*, 55.

²²¹ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 133, сл. 10 („младачки Христос са крилима – сабор архангела“); V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen age II*, Beograd 1934, 55, pl. CXXI; Millet, *op. cit.*, Pl. 15/1; Grabar, *Sur les sources*, 378, fig. 9; S. Der Nersessian, *Notes sur quelques images se rattachant au thème du Christ-ange*, CA 13 (1963)

Сл. 18. Крст с криптограмом на полеђини фреско-иконе Богородице Пелагонитисе у Старом Нагоричину
Fig. 18. Painted cross with an acronym, the back of the fresco-icon of the Virgin Pelagonitissa. Church of St. George at Staro Nagoričino

налазила се фигура крилатог светог Јована Претече, данас само делимично сачувана.²⁴² Доњу зону јужног зида заузимају фигуре светих песника Козме Мајумског²⁴³ и Јосифа Химнографа.²⁴⁴ Између њих је, по свему судећи, био представљен свети Јован Дамаскин,²⁴⁵ али је од његове фигуре преостао само доњи део. На западном зиду су, на јужном делу, поред апостола Томе, били насликани свети Константин и Јелена (сачувани су само доњи делови њихових фигура),²⁴⁶ а на северном, поред апостола Филипа, свети врач Козма²⁴⁷ и Дамјан.²⁴⁸ Најнижу зону северног зида красе представе светог Пантелејмона²⁴⁹ и светог арханђела Гаврила.²⁵⁰ Одмах до Гаврила, на северном делу источног зида, био је насликан арханђел Михаило.²⁵¹

Преостале површине прекривене фреско-малтером заузимала су три уоквирена поља за натписе, као и петнаест апотропејских крстова и велики број разноврсних орнамената.²⁵²

²⁴² Миљковић-Пепек, *Делото*, 51 („сцена с Јованом Крститељем“); *Register zu Die Monumentalmalerei*, zu Plan 20.

²⁴³ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. На свитку светог Козме исписан је следећи текст: ΑΛΛΟΤΡΙΟΦΡΩ(Ν) ΟΣ ΤΑ Τ(ΩΝ) ΑΛΛΩ(Ν) ΘΕΛΕΙ: ΑΓΕΙΝ ΥΠ' ΑΥΤΟΝ Κ(ΑΙ) ΚΑΚ(Ω)Σ ΚΤΑΣΘΑΙ ΤΑΔΕ: ΣΚΟΛΗΕ ΓΑΡ ΑΥΤΟΝ ΑΤΕΛΕΥΤΗ(Ο)C ΜΕΝΕΙ. Cf. Poposka, *Church*, 70 [где је у вези с представом светог Козме наведен енглески превод неодговарајућег текста, прописаног у сликарском приручнику попа Данила за исписивање на свитку светог Киријака Отшелника (Медић, *op. cit.*, II, 342); тај је текст у охридској цркви ис-

Сл. 19. Крст с криптограмом у северном довратнику пролаза који води из наоса у ђаконикон Грачанице
Fig. 19. Painted cross with an acronym. Church of the Virgin, Gračanica monastery, passage between the nave and the diakonikon, the north jamb

писан на свитку светог Антонија, в. Заров, *Портрети*, 77]. За помоћ у читању текстова исписаних на свицима светог Козме и светог Јована Дамаскина, као и текстова исписаних поред апотропејских крстова, дугујем захвалност Леонели Фундић и Кости Симићу.

²⁴⁴ Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. На свитку светог исписан је текст: ΥΠΑΚΟΗΝ ΑΝ(ΘΡΩΠ)Ε Μ(ΟΝΟ)Ν (?) ΜΗ ΔΕΙΛΙΑ: ΠΑΡΕΜΦΕΡΙC ΓΑΡ ΗCΘΑ ΤΩ CΤΑΥΡΩΘΕΝΤΙ: ΥΠΗΚΟΟC Θ(ΕΟ)C ΓΑΡ ΜΕΧΡΙ ΘΑΝΑΤΟΥ. Cf. Poposka, *Church*, 70 (где је наведен нешто слободнији енглески превод текста исписаног на свитку светог Јосифа).

²⁴⁵ Миљковић-Пепек, *Делото*, 51, п. 221.

²⁴⁶ Миљковић-Пепек, *Делото*, 51.

²⁴⁷ Millet, *op. cit.*, Pl. 19/1; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²⁴⁸ *Ibid.* Стојеће фигуре светог Козме и светог Дамјана делимично су заклоњене аркосолијем који је 1379. године изграђен изнад гроба локалног великодостојника Остоје Рајаковића, па сада изгледају као попрсја.

²⁴⁹ Millet, *op. cit.*, Pl. 18/3; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20.

²⁵⁰ Мано-Зиси, *Мали прилози*, 135; Petković, *La peinture II*, 55, Pl. CXXI; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *op. cit.*, Pl. 20. На арханђеловом свитку исписан је текст који прописују стари сликарски приручници: ΟΖΥΓΡΑΦΟΥ ΚΑΛΑΜΟΝ ΤΗ ΧΕΙΡΙ ΦΕΡ(ΩΝ) Τ(ΩΝ) ΕΙCΙΩ(Ν) ΤΩΝ CΥΝΤΑΓ(Α)C ΑΠΟΓΡΑΦΩ ΦΡΟΥΡΩ CΤΕΡΓΟΝΤ(Α)C «ΕΒ' ΔΕ ΜΗ ΦΘΕΙΡΩ ΤΑΧΕΙ (Медић, *op. cit.*, II, 334; III, 534). Cf. Poposka, *Church*, 77 (где је наведен енглески превод текста на свитку).

²⁵¹ Миљковић-Пепек, *Делото*, 51. Михаилова фигура готово је сасвим пропала, али је, срећом, добро сачуван свитак у арханђеловој левој руци. И на њему је исписан текст који прописују сликарски приручници: «Τ'ΟΙC ΜΗ ΚΑΘΑΡΑ»ΙC ΠΡΟCΤΡΕΧΟΥCΙ ΚΑΡΔΙ(Α)C ΕΝ ΤΩ ΚΑΘΑΡΩ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΘΕΙ(Ω) ΔΟΜΩ ΑCΥΜΠΑΘ(Ω)C ΜΟΥ Τ(ΗΝ) CΠΑΘΗΝ ΕΚΤΕΙΝΥΩ... (Медић, *op. cit.*, II, 334; III, 530). Cf. Poposka, *Church*, 77 (где је наведен енглески превод сродног текста који се такође наводи у сликарским приручницима; cf. Медић, *op. cit.*, III, 534).

²⁵² За поједине типове орнамената из охридске цркве в. З. Јанц, *Орнаменти фресака из Србије и Македоније, од XII до средине XV века*, Београд 1961, 13–14, 20, 22–23, 25, Т. IV, XVIII, XXVII, XXX–XXXI, XXXVI, XL, XLIII, XLVI, LXII–LXIII.

Сл. 20. Крст с криптограмом у олтарској апсиди.
Фотографија: И. М. Ђорђевић

Fig. 20. Painted cross with an acronym in the apse window.
Church of the Virgin Peribleptos. Photo: I. M. Djordjević

Ктиторски натпис у којем се помињу велики хетеријарх Прогон Сгур, његова жена Евдокија, византијски царски пар (цар Андроник II Палеолог и царица Ирина) и охридски архиепископ Макарије налази се изнад западних врата припрате.²⁵³ Будући да никада није био сасвим прецизно прочитан, сматрамо да га је потребно публиковати још једном:

† ΑΝΗΓΕΡΘΕΙ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟ(С) ΤΗΣ ΠΑΝΥΠΕΡΑΓΝΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ ΔΙΑ ΤΕ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΚΥ(ΡΟΥ) ΠΡΟΓΟΝΟΥ ΤΟΥ ΣΓΟΥΡΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓ(Α)Λ(Ο)Υ ΕΤΑΙΡΕΙΑΡΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΣΥΖΥΓ(ΟΥ) ΑΥΤΟΥ ΚΥΡ(ΑC) ΕΥΔΟΚΙ(ΑC) Κ(ΑΙ) ΓΑΜΒΡΟΥ ΤΟΥ ΚΡΑΤ(ΑΙΟΥ) Κ(ΑΙ) ΑΓΙΟΥ ΗΜ(ΩΝ) ΑΥΤΟ(ΚΡΑΤΟΡΟC) Κ(ΑΙ) ΒΑΣΙΛ(ΕΩC). ΕΠΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙ(ΑC) ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΕCΤΑΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕ(ΩC) Κ(ΑΙ) ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡΟ(C) ΡΩΜΑΙ(ΩΝ) ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛ(Ο)Γ(ΟΥ) Κ(ΑΙ) ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΗΣ ΕΥΣΕΒΕCΤΑΤΗΣ ΑΥΓΟΥCΤ(ΗΣ). ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟ(C) ΔΕ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤ(Α)Τ(ΟΥ) ΑΡΧΙΕΠΙCΚΟΠΟΥ ΤΗΣ ΠΡΟΤΗΣ ΙΟΥCΤΙΝΙΑΝΗΣ Κ(ΑΙ) ΠΑCΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑC. ΕΠΙ ΕΤΟΥC ΔΨ3 ΙΝ(ΔΙΚΤΙΩΝΟC) ἡ 5

²⁵³ У библиографским прегледима литературе посвећене охридској Богородици Перивлепти обично се наводи да је ктиторски натпис из те цркве први објавио руски историчар Павел Миљуков, док су се за примат у потпуно тачном објављивању његовог датума „борили“ историчари уметности Хорст Халенслебен и Петар Миљковић-Пепек. Историјат читања натписа имао је, међутим, другачији ток, па ћемо га овде детаљно приказати. У ствари, натпис је први објавио руски филолог и слависта Виктор Григорович. Он је у мају 1845. обишао охридске цркве у друштву ученог Охриђанина Георгија Бодлија (Γεώργιος Ποτλίης). Три године касније публиковао је своје теренске белешке, међу којима и два важна податка – да је „црква Успења Богородице и св. Климента словенског“ у Охриду саграђена 1295, у време Андроника Палеолога, и да је у њој сачуван стар живопис, проистекао, „по легенди, из Панселинове кичице“, в. В. Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Казань 1848, 115–116 (друго издање: Москва 1877, 98). Ктиторски натпис је објављен с тачном годином – 6803 (без навођења индикта) – али с погрешним читањем имена и титуле ктитора („κυρίου Γρηγορίου τοῦ υἱοῦ τοῦ μεστρι“) и с већим бројем других непрецизности.

Двадесет година након Григоровича (јуна 1865) натпис из Перивлепте видео је архимандрит Антонин (Капустин), руски теолог и византолог, који је у време посете Охриду био старешина цркве при руској амбасади у Цариграду. Он је исправно прочитао скоро цео натпис, укључујући годину и индикт – „в год 6803 (1295), индиктиона 8“, као и име и титулу ктитора („... κυρίου Προγόνου τοῦ Σγουροῦ τοῦ μεγάλου ἑταυράρχου...“), в. Архимандрит Антонин, *Из Румелии*, Санктпетербург 1886, 35–36 (с преводом натписа на руски и напоменама о породици Сгур).

Сл. 21. Крст с криптограмом у своду пролаза из протезиса у бему. Фотографија: И. М. Ђорђевић

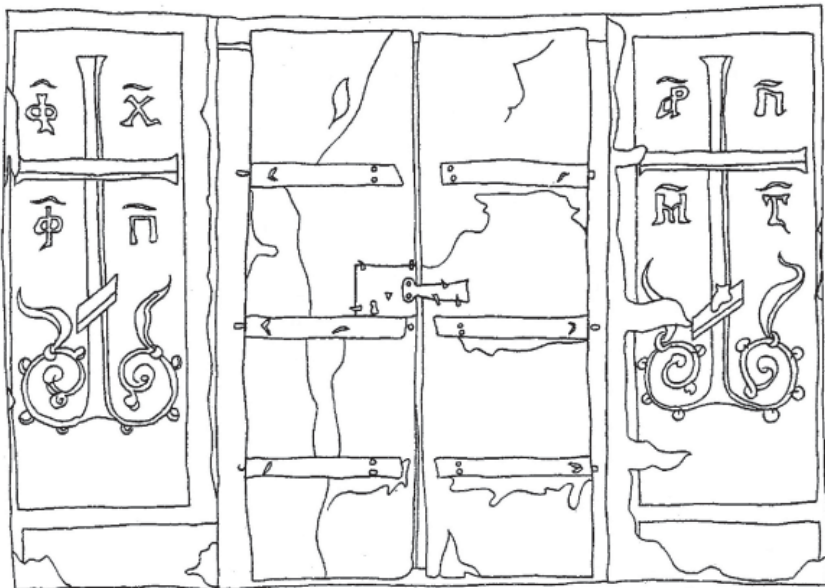
Fig. 21. Painted cross with an acronym in the passage between the prothesis and the bema. Church of the Virgin Peribleptos.
Photo: I. M. Djordjević

Георгије Бодли, поменути Григоровичев пратилац у Охриду, и сам је преписао ктиторски натпис из задужбине Прогона Сгура, али је његов препис објављен тек крајем XIX века заслугом бугарских јуриста Атанаса Шопова и Георгија Стрезова. Тај препис, као и Григоровичев, обиљује грешкама. Тако је, на пример, наведено да је црква саграђена трошком „δρουόνου υἱοῦς Γυοῦρου (или Γυιοῦρου) τῆς εὐσεβεστάτης Κυρίας Εὐδοκίας“, али је година наведена исправно – 6803 (без читања индикта), в. А. Шопов, Г. Стрезов, *Кодекс на Охридската патриаршия*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 10 (София 1894) 568–569 (с преводом натписа на бугарски језик, у којем је ктитор цркве назван „Гюра, синь отъ благочестивата Г-жа Евдокия“). Занимљив је податак да је само три године раније у истом бугарском часопису ктиторски натпис из Перивлепте анонимно објавио и Васил Кнчов, у то време наставник хемије у Бугарској мушкој гимназији у Солуну, в. [В. Кънчов], *Битолско, Преспа и Охридско. Пѣтни бележки*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 4 (1891) 59, Т. II (с калком натписа, који је 26. 1. 1890 сачинио Н. Пасхов). Кнчов је, и поред солидног Пасховљевог калка, ктиторово име у натпису прочитао као „κυρίου Γρηγορίου ... τοῦ υἱοῦ ροῦτου“, док годину чита као „Ζωγ“ (7803).

Крајем XIX века натпис из Богородице Перивлепте публикован је још два пута. Учинили су то Маргаритис Димитас, грчки филолог родом из Охрида, и поменути Павел Миљуков. Димитас је, први после архимандрита Антонина, тачно прочитао име и титулу ктитора, док од датума наводи само годину ζωγ', без индикта, в. М. Г. Δημιτριάς, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζόμενοις*, I, Αθήνη 1896, 381. И Миљуков је тачно прочитао име и титулу ктитора, као и годину, али је навео погрешан индикт (ινδ. β'), иако је знао за „копије и факсимиле“ натписа које су публиковали Антонин и Кнчов, в. П. Н. Миљуков, *Христианские древности Западной Македонии. По материалам, собранным Русским Археологическим Институтом в течение летней экскурсии 1898 года*, Известия Русского археологического института в Константинополе 4 (1899) 90–91.

Неколико година након Миљкова натпис из Перивлепте објавили су немачки историчар Хајнрих Гелцер и бугарски филолог Јордан Иванов. Гелцер је, у ствари, прештампао Бодлијев препис, уз незнатне исправке, тако да су и име и титула ктитора објављени нетачно, а индикт је изостављен (Н. Gelzer, *Das Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 13), док је Иванов уз ситне измене прештампао читање П. Миљкова, укључујући и погрешан индикт – ν', односно β' (И. Иванов, *Български старини из Македонија*, София 1908, 212; друго издање: София 1931, 38). Читање Ј. Иванова нешто касније преузео је највећим делом и црквени историчар Иван Снегаров, још један рођени Охриђанин који је публиковао ктиторски натпис Прогона Сгура и његове жене Евдокије (*История на Охридската архиепископия* I, София 1924, 160, п. 4).

Током друге половине XX и почетком XXI века и историчари уметности у три наврата објавили су натпис из охридске цркве. Не знајући за издање архимандрита Антонина, они су тај натпис објавили с тачним читањем године, индикта и имена ктитора, али и њихова издања прате непрецизности, cf. Н. Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin. Untersuchungen zum Werk einer byzantinischen Malerwerkstatt zu Beginn des 14. Jahrhunderts*, Marburg/Lahn 1963, 22–

Сл. 22. Крстови с криптограмима у доворотницима западних врата наоса (цртеж: Д. Нагорни)

Fig. 22. Painted crosses with acronyms in the western doors of the nave. Church of the Virgin Peribleptos (drawing: D. Nagorni)

Преостале две површине предвиђене за натписе (изнад западних врата наоса и изнад северних врата припрате) остале су непопуњене.

Апоτροпејски крстови насликани су уз врата, прозоре и пролазе, као и на постољу часне трпезе (сл. 16). Најједноставнији међу њима, без украса и прагећих натписа, налазе се у лунетама три бифоре у припрати. Једноставна су и три сликана крста у олтарском простору (у лунети бифоре главне апсиде, над пролазом између беме и протезиса, на западној страни постоља часне трпезе), с тим што су уз њихове кракове исписани тзв. криптограми. Преосталих девет крстова такође имају „криптограме“, али и знатно сложенији облик – с два пречкама и разлисталим лозицама уместо постоља. Сви „криптограми“ исписани су, у складу с традицијом, у акронимској форми, са по четири сигле.²⁵⁴ Већином се могу дешифровати. Односе се углавном на Христа и Часни крст:

1. ἸϞ Ϟ Ϟ Ϟ (Ἰησοῦς Χριστὸς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ) – западна страна постоља часне трпезе (сл. 17);²⁵⁵

2. Ἐ Ἰ Ἰ Ἰ (неразрешено, можда Ἐν τούτῳ Νίκα ΒασίλειϞ Κωνσταντίνε) – јужна страна постоља часне трпезе (сл. 17);²⁵⁶

3. Χ Ἰ Χ Ἰ (Χριστὸς Χριστιανοῖς Χαρίζει Χάριν) – источна страна постоља часне трпезе (сл. 17);²⁵⁷

23; Миљковић-Пепек, *Делото*, 44, 46–47; И. К. Заров, *Ктиторство на великиот хетеријарх Прогон Згур на Св. Богородица Перивлепта во Охрид*, Зборник. Средновековна уметност 6 (2007) 49–50.

²⁵⁴ О крстовима са тзв. криптограмима и њиховом симболичном значењу в. Г. Суботић, *Почеци монашког живота и црква манастира Срећења у Метеорима*, ЗЛУМС 2 (1966) 172, 174; G. Babić, *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIIe siècles*, in: *Byzance et les Slaves. Études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*, ed. S. Dufrenne, Paris 1979, 1–13; Ch. Walter, *IC XC NI KA. The apotropaic function of the victorious Cross*, REB 55 (1997) 193–220; С. Габелић, *Линеарно сликарство Сисојевица. Прилог истраживањима монументалног нефигуралног сликарства*, in: *Трећа југословенска конференција византолога. Крушевац 10–13. мај 2000*, ed. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 417–439; I. Bentechev, *Monogramme und Akronyme als Ikonenaufschriften*, *Hermeneia – Zeitschrift für ostkirchliche Kunst* 18/3–4 (2002) 57–64 (за прерађену верзију тог чланка, из 2006. године, в.: http://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=de&book_id=30#p9, pages

4. Ἐ Ἰ Ἰ Ἰ (Ἐύλον Ζωοποιόν Σταυρός του Κυρίου) – северна страна постоља часне трпезе (сл. 16 и 17);²⁵⁸

5. Ϟ Ἰ Ϟ Ἰ (Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσιν) – лунета бифоре главне апсиде (сл. 20);²⁵⁹

1–9); Е. Мутафов, *Криптограмите и билингвизмът на Палеологовото изкуство*, *Patrimonium*. Мк 7–8 (2010) 251–260. За литературу о тзв. крстним словесима у старословенској традицији в. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990², 140–141.

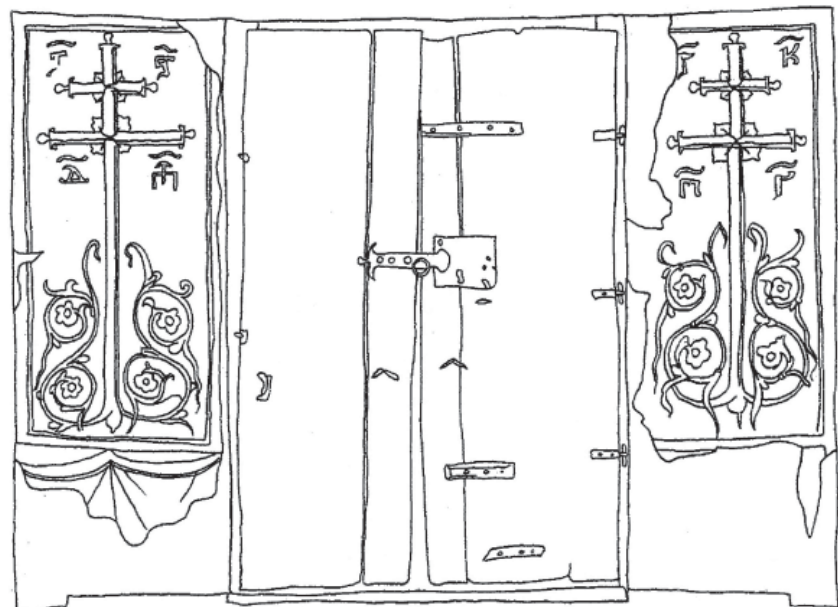
²⁵⁵ Крстови с разлисталом лозом који украшавају постоље часне трпезе нису раније публиковани. Акроним исписан поред крста насликаног на западној страни тог постоља, једноставан за дешифровање, био је веома раширен у средњовековној уметности, cf., на пример, Babić, *op. cit.*, 3, 10; Walter, *op. cit.*, 212.

²⁵⁶ Судићи по расположивој документацији, овај акроним исписан је поред крста с разлисталом лозом у основи још само у Старом Нагоричину (полејина фреско-иконе Богородице Пелагони-тисе, насликане на олтарској прегради, сл. 18) и Грачаници (северни доворотник пролаза који води из наоса у ђаконикон, сл. 19), двама црквама за чије је осликавање такође заслужна радионица Михаила Астрапе. Акроним, међутим, није дешифрован (Babić, *op. cit.*, 3, 11; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 73), а једини досадашњи покушај да се то учини нема потврду у одговарајућим текстуалним и иконографским изворима, cf. Bentechev, *op. cit.*, 9 (Ἐμμανουήλ ΒασίλειϞ Κύριος). Наше читање засновано је на два сродна акронима – ἘΝΚἘ (Ἐν τούτῳ Νίκα Κωνσταντίνε Εχθρούς) и ΚΚἘΝ (Κωνσταντίνε Κράτιστε Ἐν τούτῳ Νίκα). Први је исписан на синајској икони светих Константина и Јелене из XIII–XIV века и на дрвеном антиминсу из кипарског манастира Кикос, израђеном 1653. године (в. Π. Σ. Αγάθωνος Οικονόμου, *Το Αντιμήνσιον. Συμβολή εις την μελέτην της λατρείας της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Λευκοσία 2003, 320–322, 333), док је други исписиван на деловима одеће светогорских монаха (в. Ν. Ζαχαριάδης, *Εμπειρίες από τον αμίλητο κόσμο του Αθω Ι*, Πύργος 1998, 165). У прилог предложеном читању ишао би и пример из Грачанице, где је акроним формиран од сигли које имају по два слова – ἘΝ ΝΙ ? ΚΟ (сл. 20). Додуше, сигла ΚΟ не одговара сасвим речи *Κωνσταντίνε*, али се чини да се то може занемарити пошто су слова омега и омикрон често мешана у средњовековним натписима, укључујући и оне на грчком језику. У самој Грачаници свети Константин означен је управо као *kostandinq* (Б. Тодић, *Грачаница, сликарство*, Београд–Приштина 1988, 98, Т. XIV), а одговарајућих примера има и на другим местима (на пример, у Милешеву, западном травеју Светих апостола у Пећи, Светом Никити код Скопља, Дечанима, охридским Малим светим врачима, Светом Андреју на Трески итд.). У вези с дешифровањем акронима ἘΝΒἸ важно је имати у виду и то да су речи *Ἐν τούτῳ Νίκα*, које су се, према сведочењу Евсевија из Цезареје, указале цару Константину приликом његовог чудесног виђења светлосног крста, имале велики значај у свим областима византијске ставрологије. У контексту тумачења крстова са „криптограмима“ посебно су занимљиви примери из нумизматике, нарочито један тип сребрног милиаренса кованог током последње четвртине X века за византијске цареве Василија II и Константина VII. На ободу аверса тог милиаренса, око крста фланкирано погрсјима двојице царева савладара, исписан је натпис EN TOYTY NIKAT[E] ΒΑΣΙΛΕΙ[E] K[AI] ΚΩΝΣΤ[ANTINE], в. Ph. Grierson, *Leo III to Nicephorus III, 717–1081*, pt. 2, Washington 1973 (Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection, 3), 628–633, Pl. XLVI–XLVII. Cf. и Мутафов, *op. cit.*, 254, 258, Ил. 1 (аутор доводи у посредну везу натпис с поменутог милиаренса и акроним ἘΝΒἸ из Старог Нагоричина).

²⁵⁷ О овом акрониму, такође веома раширеном у средњовековној уметности, в. Babić, *op. cit.*, 7; Walter, *op. cit.*, 212; Αγάθωνος Οικονόμου, *op. cit.*, 327.

²⁵⁸ За дешифровање овог акронима в. Bentechev, *op. cit.*, 9. Cf. и Мутафов, *op. cit.*, 256 (аутор доводи у везу веома сличан акроним у припрати охридске цркве са стихиром цара Лава Мудрог певаном на Крстопоклоњу недељу, односно на Крстовдан и празник Происхођења Часног крста). На основу химнографске литературе могуће је, међутим, и алтернативно читање, за нијансу другачије: Ἐύλον Ζωῆς Σταυρός Κυρίου, cf. *Τριώδιον Κατανυκτικόν*, Ρώμη 1879, 408; E. Follieri, *Initia hymnorum ecclesiae Graecae*, II, Città del Vaticano 1961, 568. О сродном акрониму у припрати cf. n. 266 infra.

²⁵⁹ О значењу тог акронима, који је био међу најчешће коришћеним у средњем веку, в. Babić, *op. cit.*, 3, 7–8; Walter, *op. cit.*, 212; Αγάθωνος Οικονόμου, *op. cit.*, 326. О истом акрониму у наосу в. n. 261 infra.

Сл. 23. Крстови с криптограмима у довратницима западних врата приправе (цртеж: Д. Нагорни)

Fig. 23. Painted crosses with acronyms in the western doors of the narthex. Church of the Virgin Peribleptos (drawing: D. Nagorni)

6. Ḳ Ḳ Ḳ Ḳ Ḳ (неразрешено, можда Χριστός Νικά Χριστός Βασιλεύει) – свод пролаза између протезиса и беме (сл. 21);²⁶⁰

7. Φ Ḳ Φ Π (Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσιν) – јужни довратник западних врата наоса (сл. 22);²⁶¹

8. ἈΡ Π Μ [C]Τ (Ἀρχὴ Πίστεως Μωσαϊκὸς Σταυρός) – северни довратник западних врата наоса (сл. 22);²⁶²

9. CΤ Ḳ CΤ Ḳ ΠΤ (неразрешено, можда Σταυρός τοῦ Σταυρωθέντος Δαιμόνων Πτώσις) – јужни довратник западних врата приправе (сл. 23 и 24);²⁶³

10. Ḳ Ḳ Π Γ (Τόπος Κρανίου Παράδεισος Γέγονε) – северни довратник западних врата приправе (сл. 23);²⁶⁴

11. Ḳ Ḳ Ḳ Ḳ (неразрешено, можда Χριστός Νικά Χριστός Βασιλεύει) – западни довратник северних врата приправе (сл. 25);²⁶⁵

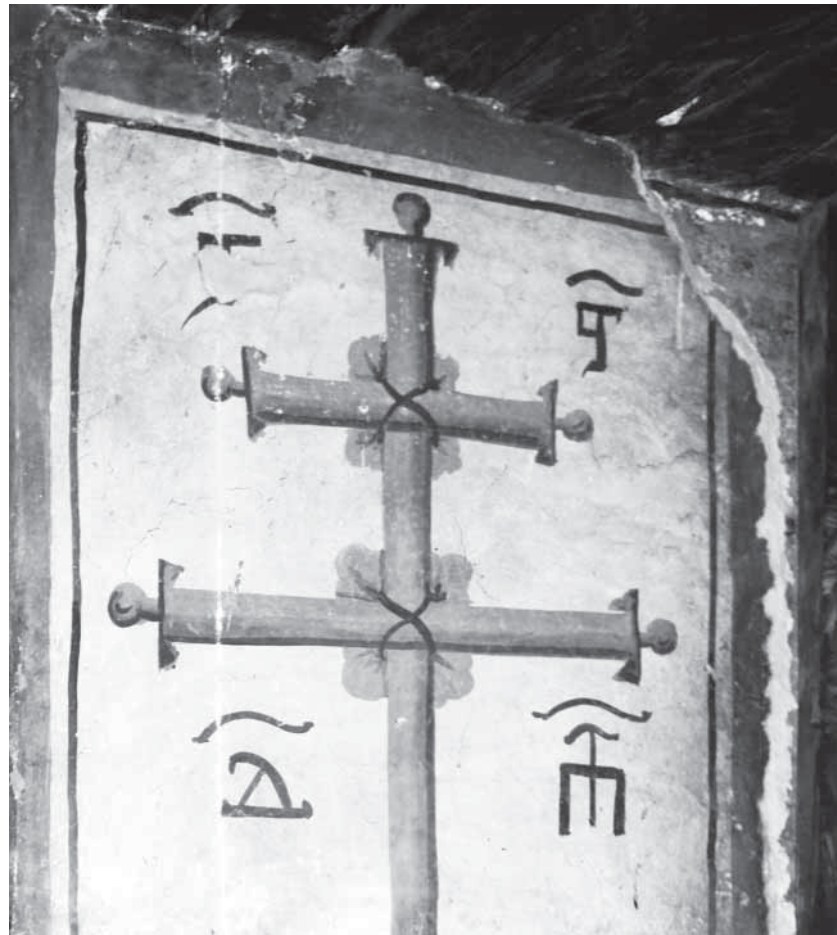
12. Ξ Ζ CΤ Κ (Ξύλον Ζωοποιόν Σταυρός του Κυρίου или Ξύλον Ζωῆς Σωτηρία Κόσμου) – источни довратник северних врата приправе (сл. 25).²⁶⁶

²⁶⁰ Наше читање акронима засновано је на поствизантијским рукописима с магијским текстовима, враџбинама и исцелитељским молитвама, cf. A. Tselikas, *Γητείες και εξορκισμοί σε δύο μεταβυζαντινά χειρόγραφα*, *Арχαιολογία και Τέχνες* 71 (1999) 32–33; P. A. Clark, *A Cretan Healer's Handbook in the Byzantine Tradition. Text, Translation and Commentary*, Farnham 2011, 132. За другачије тумачење cf. Poposka, *Church*, 37 (*Christ Light, Christ King*). О истом акрониму у приправи v. n. 265 infra.

²⁶¹ О овом крсту са „криптограмом“ v. Мутафов, *op. cit.*, 256 (*Φως Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσι*; с непрецизним датовањем фресака Богородице Перивлепте у 1310/1311. годину), Ил. 2 (та илустрација приказује, у ствари, апотропејски крст који је насликан у лунети бифоре олтарске апсиде). О истом акрониму у олтару v. n. 259 supra.

²⁶² О том крсту са „криптограмом“ v. Bentshev, *op. cit.*, 9, n. 42 и 45; Мутафов, *op. cit.*, 256 (аутор сматра да сиглу Ḳ треба читати као CΤ, уз тумачење да слово Т само по себи означава крст; у вези с тим питањем cf., на пример, *A Patristic Greek lexicon*, ed. G. W. H. Lampe, Oxford 1961, 1253D.a.). Важно је имати у виду чињеницу да акроним из Богородице Перивлепте у наведеној форми (ἈΡ Π Μ CΤ) нема аналогија у византијској и поствизантијској иконографији. С друге стране, акроним Ἀ Π Μ Ξ (с варијантама Ἀ Π Μ CΤ и ἈΡ Π Μ CΤ) био је веома чест. О различитим могућностима његовог читања v., на пример, Babić, *op. cit.*, 8–9; Walter, *op. cit.*, 211; Αγάθωνος Οικονόμου, *op. cit.*, 326; Bentshev, *op. cit.*, 9.

²⁶³ Cf. Poposka, *Church*, 77, 129, III. 86 (репродукција крста, без дешифровања „крстних словеса“). Прва сигла акронима знатно

Сл. 24. Крст с криптограмом са јужног довратника западних врата приправе, детаљ. Фотографија: И. М. Ђорђевић

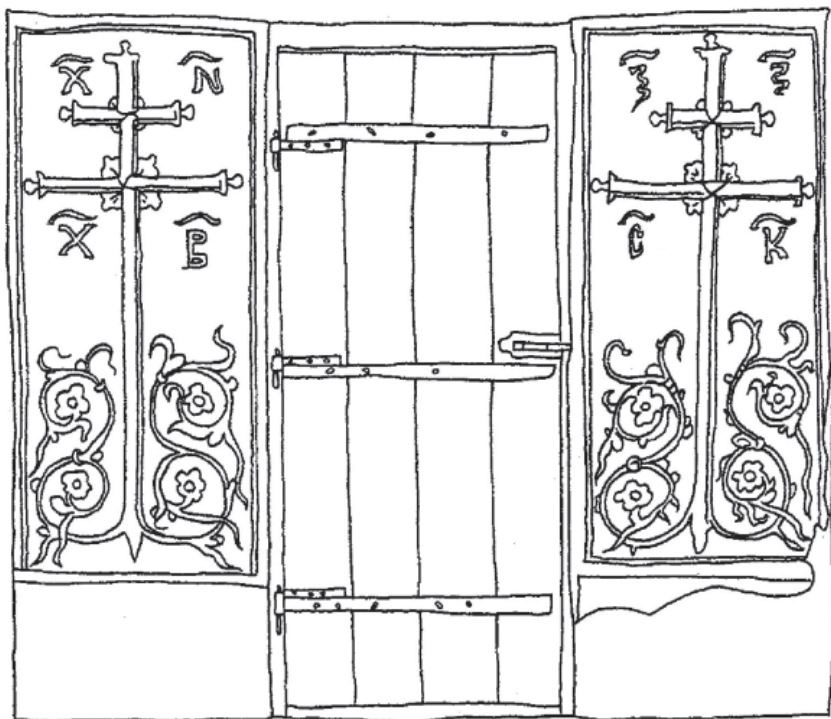
Fig. 24. Painted crosses with an acronyms in the western doors of the narthex, south jamb, detail. Church of the Virgin Peribleptos. Photo: I. M. Djordjević

је оштећена, па није сасвим јасно да ли је треба читати као Ḳ или CΤ. Емануел Мутафов (*op. cit.*, 256) определио се за CΤ, што је прихватљиво будући да се одговарајући акроним CΤ CΤ Ḳ ΠΤ јављао у средњовековној уметности. Примера ради, исписан је два пута, крајем XIV и средином XV века, у охридској цркви Светих Константина и Јелене, v. Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 53–54, 111–112 (бр. 112 и 118). Сигла ΠΤ упућује, међутим, на закључак да предложено читање Е. Мутафова [(*ο εν τω*) Σταυρώ Σταυρωθεῖς Δόξα Πατρός (*εστι*)] није ваљано. Наш предлог за дешифровање заснован је на деловима химнографских текстова који се певају у време празновања Уздизања и Присхођења Часног крста („Σταυρός, πιστῶν ὀχύρωμα ... Σταυρός, δαιμόνων ἢ πτώσις“, „Σταυροῦ παγέντος εν γῆ, δαιμόνων πτώσις ἐγένετο...“, *Μηναῖον του Σεπτεμβρίου*, ed. Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, Βενετία 1868³, 113; *Μηναῖον του Αυγούστου*, ed. Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, Βενετία 1843, 7). Код дешифровања прве две сигле (CΤ CΤ) могуће су и другачије комбинације речи које се односе на Часни крст, Распеће и распетог Христа, при чему је сасвим вероватно да аутор акронима није дословно цитирао неки текст из богослужбених књига.

²⁶⁴ Poposka, *Church*, 77 (*The place of the Crucifixion became heaven*), 129, III. 87. Cf. и Мутафов, *op. cit.*, 256 (*Σταυρός Κυρίου Παράδεισος Γέγονε*). Реч је о веома раширеном акрониму, који дословно следи почетак једне катизме из октоиха параклитика, cf. Babić, *op. cit.*, 3, 11; Walter, *op. cit.*, 212; Αγάθωνος Οικονόμου, *op. cit.*, 327. Стога наведено тумачење Е. Мутафова, који и у овом случају сиглу Ḳ чита као CΤ, није прихватљиво.

²⁶⁵ За другачије тумачење овог акронима cf. Poposka, *Church*, 77 (*Christ Light, Christ King*); Bentshev, *op. cit.*, 9 (*Χριστός Νικά, Χριστός Βοηθά* или *Χριστέ Νικά, Χριστέ Βοήθει*); Мутафов, *op. cit.*, 256 (*Χριστός Νικά, Χριστός Βοηθά* или *Χριστέ Νικητή, Χριστέ Βοήθει*). О истом акрониму у олтару v. n. 260 supra.

²⁶⁶ За прво наведено читање v. Bentshev, *op. cit.*, 9; Мутафов, *op. cit.*, 256. Cf. и n. 258 supra. За друго читање v. Poposka, *Church*, 77 (*The tree of life is the Saviour of the world*). Cf. и Walter, *op. cit.*, 212. При дешифровању овог акронима важно је имати у виду чињеницу да врло

Сл. 25. Крстови с криптограмима у доворотницима северних врата приправе (цртеж: Д. Нагорни)

Fig. 25. Painted crosses with acronyms in the northern doors of the narthex. Church of the Virgin Peribleptos (drawing: D. Nagorni)

Након сабирања, преиспитивања и подробног излагања свих расположивих података о иконографском репертоару живописа охридске Богородице Перивлепте сасвим је јасно да та црква представља редак пример готово у потпуности познате програмске целине византијског живописа. Њени неидентификовани делови своде се на четири архијерејске и три монашке фигуре, као и две фигуре светих столпника. Извесно је да у таквим околностима постоји највећа вероватноћа да се дође до поузданог сагледавања замисли аутора програма, и у целини и у појединостима. Задатак истраживача додатно је олакшан тиме што су избор и распоред тема првобитног живописа Сгурове задужбине засновани на добро познатим принципима у излагању сликане садржине, наметнутим традицијом, духом времена и обликом грађевине.

Поједина оригинална или ретко примењивана решења – као што су поменута представа надахнута Другом пасхалном хомилијом светог Григорија Богослова, исписивање петнаестог и шеснаестог стиха 79. псалма око медаљона с ликом Христа Пантократора, сликање попрсја старозаветних првосвештеника и Христових предака по телу на тзв. тријумфалном луку, груписање фигура светог Петра и светог Андреја, светог Климента Охридског и светог Константина Кавасиле уз олтарску преграду, заједничко представљање светог Михаила, епископа Синаде, и светог Евтихија, архиепископа цариградског, односно светог Астија Драчког и светог Исавра ђакона – већ су коментарисана у литератури, па о њима овде неће бити речи.²⁶⁷

Осврнућемо се, међутим, на неколико програмских одлика живописа Богородице Перивлепте које до сада нису биле разматране. Једно од тих обележја јесте груписање мученичких попрсја у паровима. Такво решење имало је дугу традицију у византијској уметности, али у охридској цркви примењено је доследније него у већини

савремених споменика. Готово сви мученици чије су попрсне представе добиле место у програму наоса груписани су по паровима, најчешће на основу сродства или заједничког прослављања (Флор и Лавр, Кир и Јован, Маркијан и Мартирије, Сергије и Вакх, Кирик и Јулита).²⁶⁸ Њима треба придодати светог Маманта и светог Созонта, двојицу младих мученика који се у хагиографским текстовима помињу као пастири и који се прослављају почетком септембра.²⁶⁹ На основу наведеног принципа у груписању попрсја мученика могао би да буде препознат и голобради мученик који је на северозападном ступцу представљен поред светог Вонифатија. Био би то свети Севастијан (сл. 12). Оба мученика била су родом из Италије, култ и једног и другог ширио се из Рима, где су чуване њихове мошти, страдали су у исто време, крајем III века, а прослављају се један после другог – 18. и 19. децембра.²⁷⁰ Препознавању поменуте фигуре у охридској цркви као светог Севастијана иду у прилог сачуване представе тог мученика у средњовековној уметности (на пример, у *Ватиканском јеванђељу с менологом* из друге половине XI века, у Старом Нагоричину,

сличан акроним који је исписан на северној страни постоља часне трпезе има као трећу сиглу СТ уместо С. Преостала два акронима из олтара која су поновљена у наосу, односно у приправи (Ф X Ф П и X N X B), исписана су на исти начин на оба места у цркви. То допушта могућност да су акроними X CT K и X Z C K формирани на основу две различите ставролошке максиме. Ако је заиста било тако, мора се помишљати на максиму *Εἶλον Ζωῆς Σωτηρία Κόσμον* јер она има аналогију у старословенској писаној и иконографској традицији „крстних словеса“ (*drevo / izni spasenie miru*), а те традиције следиле су, као што је добро познато, византијске узоре, в. И. Јастребов, *Податци за историју цркве у Старој Србији*, Гласник СУД 40 (1874) 196, 200; Г. Суботић, *Унутство за израду антиминса у светогорском рукопису XV века*, ЗРВИ 23 (1984) 198, сл. 4; А. Г. Авдеев, *Из историје древеруској агиографији и ставрографији*, in: *Ставрографический сборник, кн. 3: Крст как личная святыня. Сборник статей*, ed. С. В. Гнутова, Москва 2005, 293.

²⁶⁷ Der Nersessian, *Notes*, 209, 213–214; Миљковић-Пепек, *Делото*, 64–82; Ц. Грозданов, *Охридске белешке*, Зограф 3 (1969) 11–12; Војводић, *О ликовима старозаветних првосвештеника*, 124; Е. А. Луковникова, *Ангел Великог савета Исус Христос*, in: *Православная энциклопедия, под общей редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II*, т. 2, Москва 2000, 290–291; Grozdanov, *Saint Astios*, 82–83, 85–86; Παπαϊαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 5, 73–74, 274, 317; Б. Тодић, *Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије*, ЗРВИ 39 (2001/2002) 147–164; Miljković, *L'illustration*, 105–111; Заров, *Към иконографията*, 16–24; Ц. Грозданов, *Попрсја архијереја у олтару цркве Богородице Перивлепте у Охриду*, Зограф 32 (2008) 83–89; Заров, *Портрети*, 55–80; Грозданов, *О идејно-тематским основама*, 93–99. О неким другим деловима програма в. Ц. Грозданов, *Циклусот на животот на Богородица во црквата Свети Климент во Охрид (пре дел)*, Прилози МАНУ. Одделение за општествени науки 26/2 (1995) 41–59; К. Kono, *Some remarks on scenes of the Baptism of Christ in the Protaton and the Virgin Perivleptos at Ohrid*, *The Study of the History of Art* 40 (Токуо 2002) 1–20 (на јапанском); И. К. Заров, *Портретите во медаљони на старозаветните првосвештеници во Св. Богородица Перивлепта во Охрид*, *Balkanoslavica* 37–39 (2010) 36–42; за осталу литературу в. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 186–187; Грозданов, *Студији*, 84–101.

²⁶⁸ Једини изузетак је свети Акакије, који је насликан уз светог Кирика и свету Јулиту.

²⁶⁹ *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, adiectis sinaxariis selectis*, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902, 5–7, 21–23. О иконографији светог Маманта в. С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 119–120 (са старијом литературом); о иконографији светог Созонта в. Д. Војводић, *Остаци живописа и историја цркве Светих Теодора (Светих Петра и Павла) у Жичи*, *Наша прошлост* 11 (Краљево 2010) 50–51.

²⁷⁰ *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, 321–322, 325–327. У појединим редакцијама синаксара цариградске Велике цркве предвиђено је да се помен двојице мученика обавља истог дана – 18. децембра; в. *ibid.*, 321–322, 325–326 (*synaxaria selecta*).

осликано око 1316, и у наосу Дечана, чије су фреске завршене 1347/1348; сл. 13).²⁷¹

Међу појединачним фигурама насликаним у Богородици Перивлепти пажњу заслужује и свети Александар (сл. 26), који је добио предност у односу на неке од угледних чланова ратничке „кохорте“ сликане на зидовима византијских цркава (мисли се, пре свега, на светог Артемија, светог Никиту и светог Евстатија Плакиду). Ранија истраживања показала су да ретке сачуване представе светог Александра као ратника (католикон Кириловског манастира у Кијеву, Свети Ахилије у Ариљу, Свети Ђорђе у Старом Нагоричину, Дечани, Матеич, Свети Атанасије у Костуру, Света Марија на Глобоком на Преспи, Раваница) највероватније не треба доводити у везу са светим Александром Римским, најугледнијим војником мучеником тог имена, већ с његовим имењакоч чији је култ имао средиште у Солуну.²⁷² При томе примери попут оних из Богородице Перивлепте, Ариља, Старог Нагоричина и Раванице указују на претпоставку да је укључивање солунског мученика у иконографске програме зидног сликарства средњовековних православних цркава повезано с пореклом сликара који су изводили те програме. Сликари Евтихије и Михаило Астрапа потицали су – готово сасвим извесно – из Солуна.²⁷³

Раније непрепозната представа светог Ахилија (сл. 4а и 4б), насликана на јужном зиду ђаконикона, у оквиру Службе архијереја, такође заслужује краћи осврт. Још пре десет година у студији посвећеној иконографији најславнијег епископа Ларисе у византијском и поствизантијском сликарству Цветан Грозданов с правом је закључио да би појава његовог лика у олтарском простору охридске Богородице Перивлепте била очекивана.²⁷⁴ Помишљао је, додуше, да га треба тражити међу неидентификованим фигурама архијереја у протезису, али то нимало не умањује вредност изнете претпоставке, засноване на чињеници да је Охридска архиепископија од почетка XI века била главно извориште ширења култа светог Ахилија. У самом Охриду постојала је црква посвећена том светитељу, а његове представе биле су саставни део иконографског програма многих охридских храмова подигнутих и осликаних током средњег века.²⁷⁵ И чињеница да је свети Ахилије у Богородици Перивлепти укључен у симболичну Службу архијереја може се најлакше објаснити великим угледом који је тај епископ Ларисе уживао на подручју Охридске архиепископије. Колико је данас познато, пре осликовања задужбине Прогон Стура свети Ахилије насликан је као саслужитељ најугледнијих архијереја хришћанске цркве једино у оближњој цркви Светог Ђорђа у Курбинову, саграђеној на средокраћу између Охрида и Самуилове катедралне базилике на Преспи – још једног средишта култа светог Ахилија.²⁷⁶ А негде у исто време када је осликована црква Богородице Перивлепте свети епископ Ларисе укључен је и у Службу архијереја насликану у олтару њему посвећене задужбине српског краља Драгутина.²⁷⁷ И у каснијим временима, све до пропасти Византије, такво иконографско решење појављивало се само у областима у којима је свети Ахилије био посебно поштован (Тесалија, Македонија).²⁷⁸

²⁷¹ *Vaticanus gr. 1156*, fol. 272r (двојица мученика насликана су један изнад другог). За представу светог Севастијана у Дечанима в. В. Р. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани II*, Београд 1941, 26, Т. ССХV. Фреска из Старог Нагоричина није публикована.

²⁷² Cf. о томе Марковић, *О иконографији светих ратника*, 607–610 (с литературом о развоју култа двојице мученика истог имена); В.

Сл. 26. Св. Александар Солунски, северозападни стубац у наосу. Фотографија: И. М. Ђорђевић
Fig. 26. St. Alexander of Thessaloniki. Church of the Virgin Peribleptos, north-western pillar in the naos.
Photo: I. M. Djordjević

Todić, «Signatures» des peintres Michel Astrapas et Eutybios. *Fonction et signification*, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, ed. X. Μανροπούλου-Τσιούμη, Ε. Κυριακούδης, Θεσσαλονίκη 2001, 656–657; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 91, 195.

²⁷³ О солунском пореклу двојице сликара в., на пример, М. Марковић, *Култ и иконографија светог Евстатија Солунског у средњем веку*, in: *Ниш и Византија. Зборник радова VIII*, ed. М. Ракоција, Ниш 2010, 291–294 (са старијом литературом о том питању).

²⁷⁴ Грозданов, *Ахил Лариски*, 21.

²⁷⁵ О поштовању светог Ахилија на подручју Охридске архиепископије и у самом Охриду в. Грозданов, *op. cit.*, 7–30 (са старијом литературом).

²⁷⁶ L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle I*, Bruxelles 1975, 83–84; Грозданов, *op. cit.*, 15, сл. на стр. 10 (о значају базилике на Преспи за култ светог Ахилија на стр. 11–14, с литературом).

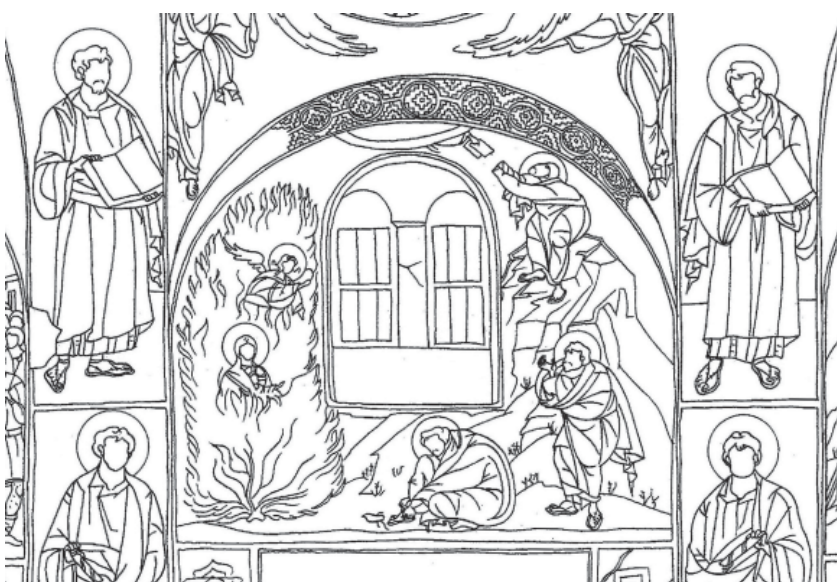
²⁷⁷ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија*, 138, 161–162, Т. 6.

²⁷⁸ П. Миљковић-Пепек, Б. Видоеска, *Некои иконографски проблеми за претставувањето на св. Ахил Лариски*, in: *Тематски зборник на трудови (икони, иконопис, иконостас, иконографија) I*, ed. П. Миљковић-Пепек, Скопје 1996, 104–116; Грозданов, *op. cit.*, 10, 23; Војводић, *op. cit.*, 138.

Сл. 27. Божићна химна, св. Матеј и св. Јован, источни зид припрате (цртеж: Д. Нагорни)

Fig. 27. Christmas sticheron, St. Matthew and St. John. Church of the Virgin Peribleptos, east wall of the narthex (drawing: D. Nagorni)

Сл. 28. Неопалима купина, св. Лука и св. Марко, западни зид припрате (цртеж: Д. Нагорни)

Fig. 28. Moses and the Burning Bush, St. Luke and St. Mark. Church of the Virgin Peribleptos, the west wall of the narthex (drawing: D. Nagorni)

Особеност програма живописа Богородице Перивлепте јесу и представе јеванђелиста у горњим зонама пиластара источног и западног зида припрате. Поред традиционалног места на пандантифима, испод главне куполе, писци јеванђеља у доба Палеолога понекад се сликају и на другим местима у цркви, најчешће такође у наосу. Тако је, на пример, сликарска радионица која је живописала задужбину Прогона Сгура насликала у Старом Нагоричину јеванђелисте и у калотама четири угаоне куполе. Уз то, Матеј, Марко и Лука насликани су у цркви Светог Ђорђа и у најнижим зонама поткуполних стубаца – Матеј на североисточном, Марко на југозападном, а Лука на северозападном ступцу.²⁷⁹ И у Грачаници су нешто касније (око 1320) представе јеванђелиста смештене на пандантифе и у калоте малих купола. Ту је, међутим, у најнижој зони наоса насликан само свети Јован Богослов (на источном зиду).²⁸⁰ Тако важна про-

грамска улога коју су добили писци јеванђеља у двома задужбинама краља Милутина објашњава се повећаном важношћу тема везаних за Христово оваплоћење у касновизантијској уметности.²⁸¹ И у припрати Богородице Перивлепте представе четворице јеванђелиста повезане су с темом оваплоћења, али на сасвим особен начин. Оне се ту непосредно односе на две композиције које у поменутом простору охридске цркве чине важан део програма сложеног теолошког значења, намењеног прослављању Богородице и њене улоге у Христовом рођењу у телу. Реч је о представи надахнутој *Божјићном стихиром* светог Јована Дамаскина²⁸² и Неопалимој купини, старозаветном праобразу Мајке Божије и њеног безгрешног зачећа.²⁸³ Прву композицију фланкирају фигуре светог Матеја и светог Јована (сл. 27), а другу светог Марка и светог Луке (сл. 28). Такав распоред фресака указује на програмску везу наведених сцена и фигура, док њено постојање поуздано потврђују текстови на отвореним књигама јеванђелиста. На западном пару пиластара су, као што је раније наведено, исписани пасуси из Марковог и Лукиног јеванђеља (Мк 12, 26; Лк 20, 37; сл. 14 и 15), они у којима се подсећа на старозаветну причу о јављању Бога Мојсију код горуће купине на гори Хорив (Изл 3, 1–4, 17).²⁸⁴ Натписи на књигама које држе Матеј и Јован (источни пар пиластара) готово су сасвим истрвени, али један од њих, онај што је исписан на отвореним странама Јованове књиге, може се, изгледа, препознати као четрнаести стих прве главе (Пролога) његовог јеванђеља: ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ ΣΑΡΞ ΕΓΕΝΕΤΟ ΚΑΙ ΕΣΚΗΝΩΣΕΝ ΕΝ ΗΜΙΝ, ΚΑΙ ΘΕΩΑΣΑΜΕΘΑ ΤΗΝ ΔΟΞΑΝ ΑΥΤΟΥ („И Логос постаде тијело и настани се међу нама, и видјесмо славу његову“).²⁸⁵ Реч је о једном од најексплицитнијих новозаветних сведочанстава о Оваплоћењу Бога Логоса, које је у контексту тумачења те свете тајне било широко коришћено у отачким списима још од најранијих хришћанских времена.²⁸⁶ Готово је извесно да се и натпис на Матејевом јеванђељу, од којег се данас јасно не види ниједна реч, на сличан начин употпуњавао с представом надахнуто *Божјићном стихиром*.²⁸⁷

²⁷⁹ Тодић, *Старо Нагоричино*, 74–78.

²⁸⁰ Тодић, *Грачаница*, 81, 98, 105, 108–109.

²⁸¹ Тодић, *Грачаница*, 148; idem, *Старо Нагоричино*, 96 (са запажањем да је први ниво значења слика јеванђелиста управо сведочанство о Христовом оваплоћењу и његовој жртви); idem, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 96.

²⁸² О ликовним приказима *Божјићне стихире* у средњовековној уметности v., на пример, М. А. Орлова, *О формирању иконографије рођственске стихире* «Что Ти принесем, Христе...», in: *Древнерусское искусство. Балканы, Русь, Санкт-Петербург 1995*, 127–140; Т. Starodubcev, *Sticheron “What shall we offer you, Christ”. A description and a painting*, *Sahiers balkaniques* 31 (2000) 21–37; Г. Суботић, *Свети Ђорђе у Бањанима. Зидно сликарство*, in: *На траговима Војислава Ј. Бурића*, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 331, 335, 338–340 (са осталом литературом).

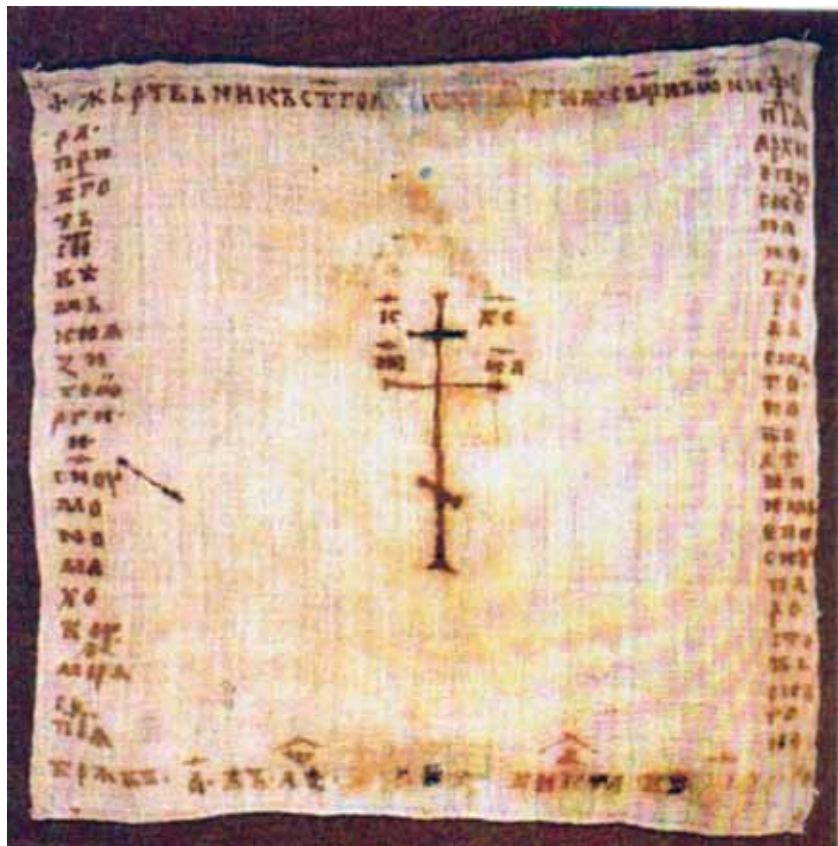
²⁸³ О представама Неопалиме купине и њиховом значењу v. Тодић, *Грачаница*, 133, 146, 181, 183 (с литературом).

²⁸⁴ V. n. 236 и 237 supra.

²⁸⁵ Cf. n. 234 supra.

²⁸⁶ V., на пример, *John 1–10*, ed. J. C. Elowsky, Downers Grove 2006 (*Ancient Christian commentary on Scripture. New Testament*, 4a), 39–47 (отачка тумачења до средине VIII века, од светог Климента, папе римског, до светог Јована Дамаскина). За позније грчке текстове у којима се тумачи *Јеванђеље по Јовану* cf. J. Reuss, *Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche*, Berlin 1966; П. Н. Тремџелас, *Υπόμνημα εις το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, Αθήνα 1979³.

²⁸⁷ Треба имати у виду да се током празновања Божића у византијским црквама читало неколико зачала из Матејевог јеванђеља (1, 1–25; 2, 1–12; 2, 13–23, 13, 53–58); cf., на пример, *Le Typicon de la*

Сл. 29. Антиминс из Новгорода, Музеј Ермитаж, Санкт Петербург, према натпису датован у 1148. годину
Fig. 29. Antimincion from Novgorod, dated in 1148. State Hermitage museum, Saint Petersburg.

Завршавајући овај кратак осврт на неке програмске особености најстаријег живописа охридске Богородице Перивлепте, поменућемо још једном значајно место које су у његовом програму добили крстови с разлисталим лозицама у основи. Такви крстови, уз које су у акронимској форми исписани натписи чија се садржина односи на Часни крст и распетог Христа – победника над смрћу – имали су апотропејску улогу и најчешће су сликани управо на бочним странама улаза у цркву и пролаза између појединих њених делова, као и на допрозорницима или у лунетама прозора и портала. Као што је наведено, о тим питањима писано је у више наврата, па је излишно да се овде на њима задржавамо.²⁸⁸ У програмском смислу већу пажњу заслужују само четири крста што красе постоље часне трпезе охридске цркве (сл. 16 и 17). Додуше, ни такво место крстова са „крстним словесима“ није било сасвим неуобичајено у византијској уметности. Штавише, представе тог типа јављале су се на разним местима у олтарском простору, с тим што су тада добијале и друго значење, повезано с литургијским значајем Христове искупитељске жртве на крсту и богословским тумачењима симболике светог престола и евхаристијске жртве.²⁸⁹ Реч је не само о представама на часној трпези него и о онима у нишама протезиса или ђаконикона, на деловима олтарске преграде, као и на антиминсу, богослужбеном предмету који је још од ранохришћанских времена могао да обавља функцију освећеног светог престола, то јест да служи као његова замена у посебним околностима (приликом служења литургије ван храма или у храму с неосвећеном часном трпезом).²⁹⁰ Већ најстарији сачувани антиминси, израђени од ланеног платна, били су украшени крстом, а у каснијим временима често се на тим преносивим

Сл. 30. Крст с криптограмом на часној трпези испоснице Светог Неофита у близини Пафоса на Кипру, 1183.
Фотографија: Г. Фустерис
Fig. 30. Painted crosses with an acronym on the altar, 1183.
Hermitage of St. Neophytos, near Paphos, Cyprus.
Photo: G. Phousteris

жртвеницима, независно од материјала од којег су били израђени, јављао и крст са „криптограмима“.²⁹¹ Могуће је да је такав тип декорације антиминса настао по угледу на украс часних трпеза, али је вероватније да је било обрнуто, као када је реч о индигитији, горњем покривачу светог престола, чија је декорација, по свему судећи, имала утицаја на његов сликани украс.²⁹² У прилог таквој претпоставци говорио би и податак да је најстарији познати антиминс који је украшен крстом са „криптограмима“

Grande Église. Ms. Sainte-Croix no. 40, Xe siècle I, ed. J. Mateos, Roma 1962, 136, 158, 162; M.-L. Dolezal, *The Middle Byzantine Lectionary: Textual and pictorial expression of liturgical ritual*, Chicago 1991 (непубликована докторска дисертација, University of Chicago 1991), 311.

²⁸⁸ О апотропејском значењу крстова са „криптограмима“ v., на пример, Babić, *Les croix*, 3–5; Walter, *The apotropaic function*, 210–215; Габелић, *Линеарно сликарство Сисојевца*, 425–430, 434–435. Cf. и А. В. Караγιάννη, *Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο*, Θεσσαλονίκη 2010, 137–142.

²⁸⁹ О том питању v., на пример, Суботић, *Унутрство за израду антиминса*, 196, 203; Т. А. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Beograd 2007 (непубликована докторска дисертација), 334–336 (с бројним примерима и одговарајућом литературом).

²⁹⁰ О антиминсу у литургијској традицији византијске цркве v. J. M. Izzo, *The antimincion in the liturgical and canonical tradition of the Byzantine and Latin churches*, Roma 1975, 23–144; Суботић, *op. cit.*, 186–192; Αγάθωνος Οικονόμου, *Το Αντιμίνσιον*, 55–282.

²⁹¹ Cf. Izzo, *op. cit.*, 37–46; Суботић, *op. cit.*, 191–213; Αγάθωνος Οικονόμου, *op. cit.*, 288–295, 320–335.

²⁹² У вези с тим питањем cf. Μ. Εμμανουήλ, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη Λακωνίας*, Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987–1988) 107, 110.

(пореклом из Новгорода, сада у Ермитажу; сл. 29) настао тридесет пет година пре најстарије познате часне трпезе украшене истим украсом (сачувана је у испосници Светог Неофита код Пафоса на Кипру и потиче из 1183; сл. 30).²⁹³ Ипак, на основу досадашњих истраживања врло ограниченог обима не могу се донети сасвим поуздани закључци. Чини се извесним једино то да је украшавање часне трпезе крстовима постало ређе након што је уведен обичај да се антиминос поставља на сваки свети престо, па и на онај који је освећен. Како се тај обичај, који је с временом постао канонско правило, појавио прилично касно, не пре средине XIII века,²⁹⁴ разумљиво је што пример из охридске Богородице Перивлепте спада међу позније. Истину за вољу, мора се нагласити да су часне трпезе које су биле украшене сликаним крстовима сачуване у малом броју. Најстарији познати пример потиче, као што је поменуто, из испоснице Светог Неофита. Ту је на предњој страни постolja трпезе насликан осмокраки крст Распећа са сиглама IC XC NI KA (сл. 30).²⁹⁵ Живописани свети престоли у цркви Светог Георгија у Лахију (Лаконија) и јужном параклису пећинског храма на брду Пентеликону код Атине датовани су у прву половину XIII столећа. Њихов украс састоји се од кругова с једноставним крстовима, без „крсних слова“. Часна трпеза у цркви Светог Николе у селу Агоријани близу Мистре, чија је чеона страна украшена крстом с криптограмом, осликана је негде у време живописања охридске

Богородице Перивлепте.²⁹⁶ Познат је, најзад, и један пример који сведочи о томе да је обичај украшавања светог престола сликаним крстовима постојао и касније, бар до средине XIV века. Он се налази у још једној охридској цркви – Малим светим врачима – и лако је могуће да је настао управо под утицајем декорације часне трпезе у задужбини Прогона Сгура.²⁹⁷

²⁹³ За поменути антиминос из Ермитажа – који је датован, према натпису исписаном на њему, у 1148. годину – в. Ф. М. Морозов, *Антиминос 1149 (6657) года*, Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества 11 (1915) 197–209; Суботић, *op. cit.*, 192–193; Т. Ю. Царевская, *Никольский собор на Ярославовом дворце в Новгороде*, Москва 2002, 28, 59; cf. и С. В. Заграевский, «Антиминос» из Николо-Дворищенского собора in: РусАрх. Электронная научная библиотека по истории древнерусской архитектуры, Москва 2007 (<http://www.rusarch.ru/zagraevsky11.htm>), 1–4 (где је аутентичност тог антиминоса оспорена). За часну трпезу из испоснице Светог Нефита в. С. Mango, E. J. W. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings*, DOP 20 (1966) 163, fig. 60.

²⁹⁴ О том питању, још недовољно истраженом, в. Е. Е. Голубинский, *История русской церкви* 1/2, Москва 1997 (репринт издања из 1900), 185; Izzo, *op. cit.*, 110–124; Суботић, *op. cit.*, 188–189; М. С. Желтов, И. О. Попов, *Антиминос*, in: *Православная энциклопедия*, 2, 489–491; Αγάθωνος Οικονόμου, *Το Αντιμήνσιον*, 84–88.

²⁹⁵ Mango, Hawkins, *op. cit.*, 163, fig. 60 (сличан крст насликан је и на горњој хоризонталној плочи те трпезе).

²⁹⁶ За наведене примере в. Εμμανουήλ, *op. cit.*, 107, 110, εικ. 5.

²⁹⁷ В. П. Миљковић-Пепек, *Црквата Мали Свети Врачи во Охрид*, Културно наследство 19–21 (1992–1994) 111, сх. 1, сл. 18.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- A Patristic Greek lexicon*, ed. G. W. H. Lampe, Oxford 1961.
- Αγάθωνος Οικονόμου Π. Σ., *Το Αντιμήνσιον. Συμβολή εις την μελέτην της λατρείας της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Λευκοσία 2003 (Agathōnos Oikonōmou P. S., *To Antimēnsion. Symbolē eis tēn meletēn tēs latreias tēs Orthodoksou Anatolikēs Ekklēsiās*, Leukosia 2003).
- Архимандрит Антонин, *Из Румелии*, Санктпетербург 1886 (Arkhimandrit Antonin, *Iz Rumelii*, Sanktpeterburg 1886).
- Авдеев А. Г., *Из истории древнерусской агиографии и ставрографии*, in: *Ставрографический сборник, кн. 3: Крст как личная святыня. Сборник статей*, ed. С. В. Гнупова, Москва 2005, 293 (Avdeev A. G., *Iz istorii drevnerusskoj agiografii i stavrografii*, in: *Stavrograficheskiĭ sbornik, kn. 3: Krst kak lichnaia sviatynia. Sbornik stateĭ*, ed. S. V. Gnutova, Moskva 2005, 293).
- Babić G., *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969.
- Babić G., *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècle*, in: *Byzance et les Slaves. Études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*, ed. S. Dufrenne, Paris 1979, 1–13.
- Babić G., *L'image symbolique de la «Porte fermée» à Saint-Clément d'Ohrid*, in: *Synthronon. Art et Archéologie de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, ed. A. Grabar, Paris 1968, 147.
- Бабић Г., *Литургијске теме на фрескама у Богородичиној цркви у Пећу*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 383 (Babić G., *Liturgijske teme na freskama u Bogorodičinoj crkvi u Peći*, in: *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba, Međunarodni naučni skup povodom 650 godina od smrti, decembar 1987*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1991, 383).
- Бабић Г., *О живописаном украсу олтарских преграда*, ЗЛУМС 11 (1975) 9 [Babić G., *O živopisanom ukrasu oltarskih pregrada*, ZLUMS 11 (1975) 9].
- Babić G., Walter Ch., *The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration*, REB 34 (1976) 275.
- Bentchev I., *Monogramme und Akronyme als Ikonenaufschriften*, *Hermeneia*–Zeitschrift für ostkirchliche Kunst 18/3–4 (2002) 57–64 (http://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=de&book_id=30#p9, pages 1–9).
- Блажић З., *Чишћење и конзервација фресака у цркви Св. Климента у Охриду*, *Зборник заштите споменика културе* 1/1 (1951) 63 [Blažić Z., *Čišćenje i konzervacija fresaka u crkvi Sv. Klimenta u Ohridu*, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1/1 (1951) 63].
- Clark, P. A., *A Cretan Healer's Handbook in the Byzantine Tradition. Text, Translation and Commentary*, Farnham 2011.
- Δημιτσάς Μ. Γ., *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζόμενοις*, I, Αθήνα 1896 (Dēmitsas M. G., *Hē Makedonia en lithois phtheggomenois kai mnēmeiois sōzomenois*, I, Athēna 1896).
- Der Nersessian S., *Le lit de Salomon*, ЗРВИ 8/1 (1963) 77–80.
- Der Nersessian S., *Notes sur quelques images se rattachant au thème du Christ-ange*, CA 13 (1963) 209–215.
- Djordjević I., Marković M., *On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the Discovery of the Figures of the Virgin Mediatrix and Christ in Lesnovo*, *Зограф* 28 (2000–2001) 18.
- Dolezal M.-L., *The Middle Byzantine Lectionary: Textual and pictorial expression of liturgical ritual*, Chicago 1991 (unpublished doctoral dissertation).
- Dufrenne S., *L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIème siècle*, in: *L'art byzantin du XIIIème siècle. Symposium de Sopoćani, 1965*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1967, 40.
- Dufrenne S., *Problèmes iconographiques dans la peinture monumentale du début du XIVe siècle*, in: *Византијска уметност почетком XIV века. Научни скуп у Грачаницу, 1973*, ed. С. Петковић, Београд 1978, 34 (in: Dufrenne S., *Problèmes iconographiques dans la peinture monumentale du début du XIVe siècle*, in: *Vizantijska umetnost početakom XIV veka. Naučni skup u Gračanici, 1973*, ed. S. Petković, Beograd 1978, 34).
- Ђурић В. Ј., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975 (Đurić V. J., *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1975).
- Εμμανουήλ Μ., *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη Λακωνίας*, *Δελτίον ΧΑΕ* 14 (1987–1988) 107 [Emmanouēl M., *Oi toichograpfies tou Agiou Nikolāou stin Agōriani Lakōnias*, *Δελτίον ΧΑΕ* 14 (1987–1988) 107].

- raphies tou Agiou Nikolaou stēn Agorianē Lakōnias, Deltion ChAE 14 (1987–1988) 107].
- Follieri E., *Initia hymnorum ecclesiae Graecae*, II, Città del Vaticano 1961.
- Габељић С., *Линеарно сликарство Сисојеваца. Прилог истраживањима монументалног нефигуралног сликарства*, in: *Трећа југословенска конференција византолога. Крушевац 10–13. мај 2000*, ed. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радловић, Београд–Крушевац 2002, 417–439 (Gabelić S., *Linearno slikarstvo Sisojevca. Prilog istraživanjima monumentalnog nefiguralnog slikarstva*, in: *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa. Kruševac 10–13. maj 2000*, ed. Lj. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović, Beograd–Kruševac 2002, 417–439).
- Габељић С., *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998 (Gabelić S., *Manastir Lesново. Istorija i slikarstvo*, Beograd 1988).
- Gelzer H., *Das Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902.
- Голубинский Е. Е., *История русской церкви*, I/2, Москва 1997 (Golubinskiĭ E. E., *Istoriia russkoĭ tserkvi*, I/2, Moskva 1997).
- Grabar A., *Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles*, CA 12 (1962) 362.
- Grierson Ph., *Leo III to Nicephorus III, 717-1081*, pt. 2, Washington 1973 (Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection, 3).
- Григорович В., *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Казань 1848 (Grigorovich V., *Ocherk putesthestviia po Evropeĭskoi Turtsii*, Kazan' 1848).
- Grives F., *Na semь Petrē*, Slovo 4-5 (1955) 37–38.
- Грозданов Ц., *Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живопис*, Зборник. Средновековна уметност 3 (2001) 19–23 [Grozdanov C., *Ahil Lariski vo vizantiskiot i postvizantiskiot živopis*, Zbornik. Srednovekovna umetnost 3 (2001) 19–23].
- Грозданов Ц., *Циклусот на животот на Богородица во црквата Свети Климент во Охрид (прв дел)*, Прилози МАНУ. Одделение за општествени науки 26/2 (1995) 41–59 [Grozdanov C., *Ciklusot na životot na Bogorodica vo crkvata Sveti Kliment vo Ohrid (prv del)*, Prilozi MANU. Oddelenie za opštествени науки 26/2 (1995) 41–59].
- Грозданов Ц., *Идентификација на светци во живописот на наосот на Перивлепта во Охрид*, Прилози МАНУ. Одделение за општествени науки 36/1 (2005) 10 [Grozdanov C., *Identifikacija na svetci vo živopisot na naosot na Perivlepta vo Ohrid*, Prilozi MANU. Oddelenie za opštествени науки 36/1 (2005) 10].
- Грозданов Ц., *О идејно-тематским основама живописа у љаконикону цркве Богородице Перивлепте у Охриду*, Зограф 33 (2009) 93–99 [Grozdanov C., *O idejno-tematskim osnovama živopisa u љakonikonu crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu*, Zograf 33 (2009) 93–99].
- Грозданов Ц., *Охридске белешке*, Зограф 3 (1969) 11–12 [Grozdanov C., *Ohridske beleške*, Zograf 3 (1969) 11–12].
- Грозданов Ц., *Попрсја архиепископа у олтару цркве Богородице Перивлепте у Охриду*, Зограф 32 (2008) 83–89 [Grozdanov C., *Poprsja arhijereja u oltaru crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu*, Zograf 32 (2008) 83–89].
- Grozdanov C., *Saint Astios de Dyrrachion dans la peinture du Moyen âge*, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσαα*, ed. X. Μαυροπούλου-Τσιούμη, E. Κυριακούδης, Θεσσαλονίκη 2001, 82–86 (Grozdanov C., *Saint Astios de Dyrrachion dans la peinture du Moyen âge*, in: *Aphierōma stē mnēme tou Sōtērē Kissa*, ed. Ch. Maυροpoulou-Tsioumē, E. Kyriakoudēs, Thessalonikē 2001, 82).
- Грозданов Ц., *Студио за охридскиот живопис*, Скопје 1990 (Grozdanov C., *Studii za ohridskiot živopis*, Skopje 1990).
- Hadermann-Misguich L., *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, I, Bruxelles 1975.
- Hallensleben H., *Die Malerschule des Königs Milutin. Untersuchungen zum Werk einer byzantinischen Malerwerkstatt zu Beginn des 14. Jahrhunderts*, Marburg/Lahn 1963.
- Hamann-Mac Lean R., Hallensleben H., *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert. Bildband*, Giesen 1963.
- Иванов Ђ., *Български старини из Македонија*, София 1908 (Ivanov Ā., *Bŭlgarski starini iz Makedoniia*, Sofia 1908).
- Izzo J. M., *The antimension in the liturgical and canonical tradition of the Byzantine and Latin churches*, Roma 1975.
- Јанц З., *Орнаменти фресака из Србије и Македоније, од XII до средине XV века*, Београд 1961 (Janc Z., *Ornamenti fresaka iz Srbije i Makedonije, od XII do sredine XV veka*, Beograd 1961).
- Јастребов И., *Податци за историју цркве у Старој Србији*, Гласник СУД 40 (1874) 196 [Jastrebov I., *Podatci za istoriju crkve u Staroj Srbiji*, Glasnik Srpskog učenog društva 40 (1874) 196].
- John 1-10, ed. J. C. Elowsky, Downers Grove 2006 (*Ancient Christian commentary on Scripture. New Testament*; 4a).
- Καραγιάννη Α. Β., *Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο*, Θεσσαλονίκη 2010 (Karagiannē A. B., *O stauros stē byzantinē mnēmeiakē zographikē. Hē leitourgia kai to dogmatiko tou periechomeno*, Thessalonikē 2010).
- Kono K., *Some remarks on scenes of the Baptism of Christ in the Protaton and the Virgin Perivleptos at Ohrid*, The Study of the History of Art 40 (Tokyo 2002) 1–20.
- Ќорнаков Д., *По конзерваторските работи во црквата Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент) во Охрид*, Културно наследство 2 (1961) 74–89 [Kornakov D., *Po konzervatorskite raboti vo crkvata Sv. Bogorodica Perivleptos (Sv. Kliment) vo Ohrid*, Kulturno nasledstvo 2 (1961) 74–89].
- Кънчов В., *Битолско, Преспа и Охридско. Пътни бележки*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 4 (1891) 59 [Kŭnčov V., *Bitolsko, Prespa i Ohridsko. Pŭtni belezhki*, Sbornik za narodni umotvoreniia, nauka i knizhnina 4 (1891) 59].
- Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix no. 40, Xe siècle, ed. J. Mateos, I, Roma 1962.
- Луковникова Е. А., *Ангел Великого совета Иисус Христос*, in: *Православная энциклопедия, под общей редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II*, т. 2, Москва 2000, 290–291 (Lukovnikova E. A., *Angel Velikogo soveta Iisus Khristos*, in: *Pravoslavnaia ēntsiklopediia, pod obshcheĭ redaktsiiei Patriarkha Moskovskogo i vseĭa Rusi Aleksiiā II*, t. 2, Moskva 2000, 290–291).
- Mango C., Hawkins E. J. W., *The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings*, DOP 20 (1966) 163.
- Мано-Зиси Ђ., *Мали прилози о живопису 14. века охридских цркава*, Старинар 6 (1931) 134 [Mano-Zisi Ā., *Mali prilozii o živopisu 14. veka ohridskih crkava*, Starinar 6 (1931) 134].
- Марковић М., *„Христос проклиње смоквино дрво“ у цркви Светог Никите код Скопља*, in: *Ниш и Византија. Зборник радова V*, ed. M. Ракоција, Ниш 2007, 389–390 [Marković M., *„Hristos proklinje smokvino drvo“ u crkvi Svetog Nikite kod Skoplja*, in: *Niš i Vizantija. Zbornik radova V*, ed. M. Rakocija, Niš 2007, 389–390].
- Марковић М., *Христова чуда и поуке*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана*, ed. B. J. Ђурић, Београд 1955, 134 [Marković M., *Hristova čuda i pouke*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana*, ed. V. J. Āurić, Beograd 1955, 134].
- Марковић М., *Култ и иконографија светог Евстатија Солунског у средњем веку*, in: *Ниш и Византија. Зборник радова VIII*, ed. M. Ракоција, Ниш 2010, 291–294 [Marković M., *Kult i ikonografija svetog Evstatija Solunskog u srednjem veku*, in: *Niš i Vizantija. Zbornik radova VIII*, ed. M. Rakocija, Niš 2010, 291–294].
- Марковић М., *Манастир Свети Никита код Скопља – историја и живопис* (необјављена докторска дисертација), Београд 2004 [Marković M., *Manastir Sveti Nikita kod Skoplja – istorija i živopis* (neobjavljena doktorska disertacija), Beograd 2004].
- Марковић М., *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. B. J. Ђурић, Београд 1995, 608–609 (Marković M., *O ikonografiji svetih ratnika u istočnohrišćanskoj umetnosti i o predstavama ovih svetitelja u Dečanima*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, ed. V. J. Āurić, Beograd 1995, 608–609).
- Marković M., *The Painter Eutybios – Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid*, ЗЛУМС 38 (2010) 18.
- Медић М., *Стари сликарски приручници, II*, Београд 2002 (M. Medić, *Stari slikarski priručnici, II*, Beograd 2002).
- Медић М., *Стари сликарски приручници, III. Ерминија о сликарским веџтинама Дионисија из Фурне. Διονυσίου του εκ Φουρνά Ерμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Београд 2005 (Medić M., *Stari slikarski priručnici, III. Erminiija o slikarskim veštinama Dionisija iz Furne. Dionysiou tou ek Phourna Ermēneia tēs zōgraphikēs technēs*, Beograd 2005).
- Μηναίον του Αυγουστου, ed. Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός, Βενετία 1843 (*Mēnaion tou Augoustou*, ed. Bartholomaios Koutloumousianos, Benetia 1843).
- Μηναίον του Σεπτεμβρίου, ed. Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός, Βενετία 1868³ (*Mēnaion tou Septembriou*, ed. Bartholomaios Koutloumousianos, Benetia 1868³).
- Mesesnel F., *Ohrid*, Skoplje 1934.
- Милановић В., *О фресци на улазу у Богородичину цркву архиепископа Данила II у Пећи*, Зограф 30 (2004–2005) 150 [Milanović V., *O fresci na ulazu u Bogorodičinu crkvu arhiepiskopa Danila II u Peći*, Zograf 30 (2004–2005), 150].
- Милуков П., *Христианские древности Западной Македонии. По материалам, собранным Русским Археологическим Институтом в течение летней экскурсии 1898 года*, Известия Русского археологического института в Константинополе 4 (1899) 90–91

- [Miljčukov P., *Khristianskie drevnosti Zapadnoj Makedonii. Po materialam, sobrannym Russkim Arkheologicheskim Institutom v techenie letnej ekskursii 1898 goda*, Izvestiia Russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole 4 (1899) 90–91].
- Miljković B., *L'illustration de la Deuxième homelie pascale de Gregoire le Theologien*, ЗРВИ 41 (2004) 104–111.
- Миљковиќ-Пепек П., Видоеска Б., *Некои иконографски проблеми за претставувањето на св. Ахил Лариски*, in: Тематски зборник на трудови (икони, иконопис, иконостас, иконографија), 1, ed. П. Миљковиќ-Пепек, Скопје 1996, 104–116 [Miljković-Peppek P., Vidoeska B., *Nekoi ikonografski problemi za pretstavuvanjeto na sv. Ahil Lariski*, in: *Tematski zbornik na trudovi (ikoni, ikonopis, ikonostas, ikonografija)*, 1, ed. P. Miljković-Peppek, Skorje 1996, 104–116].
- Миљковиќ-Пепек П., *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967 [Miljković-Peppek P., *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij*, Skorje 1967].
- Миљковиќ-Пепек П., *Црквата Мали Свети Врачи во Охрид*, Културно наследство 19–21 (1992–1994) 111 [Miljković-Peppek P., *Crkvata Mali Sveti Vrači vo Ohrid*, Kulturno nasledstvo 19–21 (1992–1994), 111].
- Миљковиќ-Пепек П., *Црквата Св. Јован Богослов – Канео во Охрид*, Културно наследство 3 (1967) 77 [Miljković-Peppek P., *Crkvata Sv. Jovan Bogoslov – Kaneo vo Ohrid*, Kulturno nasledstvo 3 (1967), 77].
- Millet G., *Byzance et non l'Orient*, Revue archéologique 12 (1908) 188.
- Millet G., *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie. Serbie, Macédoine et Monténégro*, Album présenté par A. Frolov, 3, Paris 1962.
- Морозов Ф. М., *Антиминс 1149 (6657) года*, Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества 11 (1915) 197–209 [Morozov F. M., *Antimins 1149 (6657) goda*, Zapiski Otdeleniia russkoj i slavjanskoj arkheologii Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva 11 (1915) 197–209].
- Мутафов Е., *Криптограмите и билингвизмът на Палеологовото изкуство*, Patrimonium.Mk 7–8 (2010) 251–260 [Mutafov E., *Kriptogramite i bilingvizmit na Paleologovoto izkustvo*, Patrimonium.Mk 7–8 (2010) 251–260].
- Орлова М. А., *О формировании иконографии рождественской стихиры «Что Ты принесем, Христе...»*, in: *Drevnerusskoe iskusstvo. Balkany, Rus'*, Sankt-Peterburg 1995, 127–140 [Orlova M. A., *O formirovanii ikonografii rozhdestvenskoj stikhiry «Chto Ti prinesem, Khriste...»*, in: *Drevnerusskoe iskusstvo. Balkany, Rus'*, Sankt-Peterburg 1995, 127–140].
- Παπαμστοράκης Τ., *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολογείας περιόδου στην Βαλκανική Χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001 [Paparastorakēs T., *O diakosmos tou troulou tōn naōn tēs Palaiologeias periodou stēn Balkanikē Chersonēso kai tēn Kypro*, Athēna 2001].
- Петковић В., *Фреска са представом Премудрости*, in: *Зборник у част Богдана Поповића*, Београд 1929, 318 [Petković V., *Freska sa predstavom Premudrosti*, in: *Zbornik u čast Bogdana Popovića*, Beograd 1929, 318].
- Petković V. R., *La peinture serbe du moyen age*, II, Beograd 1934.
- Петковић В., Бошковић Ђ., *Манастир Дечани*, II, Београд 1941 [Petković V., Bošković Đ., *Manastir Dečani*, II, Beograd 1941].
- Poroska J., *Church Mother of God Peribleptos – St. Clement*, Ohrid 2006.
- Радојчић С., *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955 [Radojčić S., *Majstori starog srpskog slikarstva*, Beograd 1955].
- Register zu Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Teil I–III, mit Denkmälerkarte und Beilagen*, Giesen 1976.
- Reuss J., *Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche*, Berlin 1966.
- Шопов А., Стрезов Г., *Кодекс на Охридската патриаршија*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 10 (София 1894) 568–569 [Shopov A., Strezov G., *Kodeks na Ohridskata patriarshija*, Sbornik za narodni umotvoreniia, nauka i knizhnina 10 (Sofia 1894) 568–569].
- Снегаров И., *История на Охридската архиепископия*, I, София 1924 [Snegarov I., *Istoriia na Ohridskata arhiepiskopiia*, I, Sofia 1924].
- Starodubcev T., *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375-1459)*, Beograd 2007 (nepublikovana doktorska disertacija).
- Starodubcev T., *Sticheron „What shall we offer you, Christ“*, A description and a painting, Cahiers balkaniques 31 (2000) 21–37.
- Суботић Г., *Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима*, ЗЛУМС 2 (1966) 172, 174 [Subotić G., *Počeci monaškog života i crkva manastira Sretenja u Meteorima*, ZLUMS 2 (1966) 172, 174].
- Суботић Г., *Свети Ђорђе у Бањанима. Зидно сликарство*, in: *На траговима Војислава Ј. Ђурића*, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 331, 335, 338–340 [Subotić G., *Sveti Đorđe u Banjanima. Zidno slikarstvo*, in: *Na tragovima Vojslava J. Đurića*, ed. D. Medaković, C. Grozdanov, Beograd 2011, 331, 335, 338–340].
- Суботић Г., *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971 [Subotić G., *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Beograd 1971].
- Суботић Г., *Упутство за израду антиминса у светогорском рукопису XV века*, ЗРВИ 23 (1984) 198 [Subotić G., *Uputstvo za izradu antiminsa u svetogorskom rukopisu XV veka*, ZRVI 23 (1984) 198].
- Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, adiectis sinaxariis selectis*, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902.
- Тодић Б., *Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије*, ЗРВИ 39 (2001/2002) 147–164 [Todić B., *Freske u Bogorodici Perivlepti i poreklo Ohridske arhiepiskopije*, ZRVI 39 (2001/2002) 147–164].
- Тодић Б., *Грачаница, сликарство*, Београд–Приштина 1988 [Todić B., *Gračanica, slikarstvo*, Beograd–Priština 1988].
- Todić B., *“Signatures” des peintres Michel Astrapas et Eutychios. Fonction et signification*, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, ed. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ε. Κυριακούδης, Θεσσαλονίκη 2001, 656–657 [Todić B., *“Signatures” des peintres Michel Astrapas et Eutychios. Fonction et signification*, in: *Aphierōma stē mnēme tou Sōtērē Kissa*, ed. Ch. Maupoulou-Tsioumē, E. Kyriakoudēs, Thessalonikē 2001, 656].
- Тодић Б., *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998 [Todić B., *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998].
- Тодић Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993 [Todić B., *Staro Nagoričino*, Beograd 1993].
- Τρεμπέλας Π. Ν., *Υπόμνημα εις το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, Αθήνα 1979³ [Trepelas P. N., *Υπομνημα εις το κατα Ιωαννην Ευαγγελιον*, Athēna 1979³].
- Трифуновић Ђ., *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990² [Trifunović Đ., *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmovna*, Beograd 1990²].
- Τριώδιον Κατανυκτικόν, Ρώμη 1879 [Triōdion Katanyktikon, Rōmē 1879].
- Царевская Т. Ю., *Никольский собор на Ярославом двореце в Новгороде*, Москва 2002 [Tsarevskaia T. Ju., *Nikol'skii sobor na Jaroslavonom dvorishche v Novgorode*, Moskva 2002].
- Τσελίκας Α., *Γητείες και εξορκισμοί σε δύο μεταβυζαντινά χειρόγραφα*, Αρχαιολογία και Τέχνες 71 (1999) 32–33 [Tselikas A., *Gēteies kai eksorkismoi se dyo metabyzantina cheirographa*, Archaologia kai Technes 71 (1999), 32].
- Velmans T., *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen âge*, Paris 1977.
- Војводић Д., *О ликовима старозаветних првосвештеника у византијском зидном сликарству*, ЗРВИ 37 (1998) 124 [Vojvodić D., *O likovima starozavetnih prvosveštenika u vizantijskom zidnom slikarstvu*, ZRVI 37 (1998) 124].
- Војводић Д., *Остаци живописа и историја цркве Светих Теодора (Светих Петра и Павла) у Жичи*, Наша прошлост 11 (Краљево 2010) 50–51 [Vojvodić D., *Ostaci živopisa i istorija crkve Svetih Teodora (Svetih Petra i Pavla) u Žiči*, Naša prošlost 11 (Kraljevo 2010) 50–51].
- Војводић Д., *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005 [Vojvodić D., *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005].
- Walter Ch., *IC XC NI KA. The apotropaic function of the victorious Cross*, REB 55 (1997) 193–220.
- Χυγγοπουλος Α., *Au sujet d'une fresque de l'église Saint-Clément à Ochrid*, ЗРВИ 8/1 (1963) 301–302.
- Ζαχαριάδης Ν., *Εμπειρίες απο τον αμίλητο κόσμο του Αθῶ*, I, Πύργος 1998 [Zachariadēs N., *Empeiries apo ton amilēto kosmo tou Athō*, I, Pyrgos 1998].
- Заграевский С. В., *«Антиминс» из Николо-Дворищенского собора* in: РусАрх. Электронная научная библиотека по истории древнерусской архитектуры, Москва 2007 (<http://www.rusarch.ru/zagraevsky11.htm>), 1–4 [Zagraevskii S. V., *«Antimins» iz Nikolodvorishchenskogo sobora*, in: RusArkh. Elektronnaia nauchnaia biblioteka po istorii drevnerusskoj arkhitektury, Moskva 2007 (<http://www.rusarch.ru/zagraevsky11.htm>), 1–4].
- Заров И., *Иконографијата на евангелистите во пандантифите на Св. Богородица Перивлепта во Охрид*, Balcanoslavica 34–36 (2004–2006) 123–127 [Zarov I., *Ikonografijata na evangelistite vo pandantifite na Sv. Bogorodica Perivlepta vo Ohrid*, Balcanoslavica 34–36 (2004–2006) 123–127].
- Заров И., *Ктиторство на великиот хетеријарх Прогон Зеур на Св. Богородица Перивлепта во Охрид*, Зборник. Средновековна уметност 6 (2007), 49–50 [Zarov I., *Ktitorstvo na velikiot heterijarh Progon Zeur na Sv. Bogorodica Perivlepta vo Ohrid*, Zbornik. Srednjovekovna umetnost 6 (2007), 49–50].

- Progon Sgur na Sv. Bogorodica Perivlepta vo Ohrid, Zbornik. Srednovekovna umetnost 6 (2007) 49–50].
- Заров И., Към иконографията на стенната живопис в купола на църквата Св. Богородица Перивлепта в Охрид, Проблеми на изкуството 40-1 (2007) 20 [Zarov I., Към иконографията на стенната живопис в купола на църквата Св. Богородица Перивлепта в Охрид, Проблеми на изкуството 40-1 (2007) 20].
- Заров И., Портрети и натписи во олтарскиот простор и наосот на Св. Богородица Перивлепта во Охрид, Patrimonium.Mk II/3-6 (2008–2009) 59, 62 [Zarov I., Portreti i natpisi vo oltarskiot prostor i naosot na Sv. Bogorodica Perivlepta vo Ohrid, Patrimonium.Mk II/3-6 (2008–2009) 59, 62].
- Заров И., Портретите во медалјони на старозаветните првосвещеници во Св. Богородица Перивлепта во Охрид, Balcanoslavica 37–39 (2010) 36–42 [Zarov I., Portretite vo medaljoni na starozavetnite prvosvestenici vo Sv. Bogorodica Perivlepta vo Ohrid, Balcanoslavica 37–39 (2010) 36–42].
- Желтов М. С., Попов И. О., Антиминс, in: Православная энциклопедия, под общей редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, т. 2, Москва 2000, 489–491 [Zhel'tov M. S., Popov I. O., Antimins, in: Pravoslavnaia ěnsiklopediia, pod obshcheĭ redaktsieĭ Patriarkha Moskovskogo i vseĭa Rusi Aleksiiia II, t. 2, Moskva 2000, 489–491].

Iconographic program of the oldest wall paintings in the church of the Virgin Peribleptos at Ohrid.

A list of frescoes and notes on certain program particularities

Miodrag Marković

The Virgin Peribleptos, the endowment of the renowned Byzantine dignitary, the *megas hetaireiarches* Progonos Sgouros and his wife Eudokia, is one of the most significant church buildings in the history of Ohrid. As an artistic monument, with its architecture and wall painting, it surpasses local boundaries. It is understandable, therefore, that it has often been written about. The most attention has been paid to the original frescoes, completed in 1294/1295. Ever since they were cleaned in the middle of the twentieth century, they have almost continuously been a focal point of interest among researchers of Byzantine painting in the epoch of the Palaiologoi. The most has been written about the painters Eutychios and Michael Astrapas, whose signatures have been discovered in several places in the church. A considerable number of texts were also written about certain iconographic and specific program particularities of the Peribleptos church frescoes, as well as about certain cycles, scenes and figures. The thematic repertoire of the frescoes of Sgouros' endowment has also been published on several occasions, but with minor or major omissions. Besides that, it has never been systematically or fully presented till now. And precisely that is the reason for writing this paper.

First of all, a detailed and systematic description is given of the entire thematic repertoire of frescoes in the Peribleptos church. The list of representations includes a number of scenes and individual figures of saints who were not identified earlier or they were inaccurately identified. They are: St. Gregory of Akragas and St. Achilleios, on the southern wall of the diakonikon, St. Modestus, archbishop

of Jerusalem, on the southern wall of the prothesis, St. Daniel the Stylite, in the lunette of the northern double-light window in the nave, two scenes from the Cycle of Christ's Public Ministry – *The Finding of the Child Jesus in the Temple* (Luke 2, 48–49), in the southwestern bay, and *The Anointing of Christ at Bethany*, in the northwestern bay, St. Sebastian on the western side of the northwestern column, and St. Theodosios the Koinobiarches, on the northern wall in the nave, west of the northern door.

Apart from that, the texts on the scrolls of certain prophets and monks in the nave, as well as of the evangelists, poets and archangels in the narthex have been published or identified for the first time. The donors' inscription has also been published, considering that it has never been correctly read. Finally, the legends written in acronymic form beside the apotropaic crosses in various places in the church (beside the doors, windows and passages, and on the altar pedestal) have been deciphered and published. Those legends mainly refer to Christ and the Holy Cross.

After gathering, re-examining and presenting in detail all the available data about the iconographic repertoire of the frescoes in the Peribleptos church, the author turns to certain program particularities of this wall painting (grouping of the martyrs busts in pairs, the inclusion of St. Alexander of Thessaloniki and St. Achilleios in the program, painting of the four evangelists in the narthex), and he briefly also focuses on the meaning of the numerous apotropaic crosses with "cryptograms" in the Peribleptos iconographic program.

